Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १३५१

Title आख्यातवाद, शक्तिवाद विवृतिः

Author ×

Extent १९ Age ×

Subject न्यायवैशेषिकं

आख्यातप्रक्रियावादविवृतिः

१२५१

१९ पत्रे

आख्यातवादमथुरानाथीटीका

१००

[illegible]

श्रीगणेशाय नमः। कुंचिताधरपुटेन पूरयन्वंशिकां प्रचलदंगुलिपंक्तिभिः मोहयन्निखिलवामलोचनाः पातु कोपि नवनीरद
१ छविः १ श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीशधीमता। आख्यातशक्तिवादस्य क्रियते विवृतिः शुभा २ आख्यातशब्दनिरूपय
ति। आख्यातस्येति। आख्याते यत्तत्त्वावच्छिन्नवाचकताकस्य सर्थः। नेन वक्ष्यमाणराहेतौ नैवव्यधिकरण्य। आख्यातत्व
व्यसंकेतविशेषसंबंधेन आख्यातपदघटत्वान्नतु जातिः। नित्वादिनामाकर्षातो मानाभावाच्छाख्यातत्वावच्छेदकेचनतता। किंतु
प्रसेकेति ल्यादिकमेवाख्यसंख्या आख्यातस्य प्रकारे रागज्ञानत्वस्याव्याकलापमाकरणान्नभिज्ञानानिद्यादिनाज्ञानानान्वार
वौधमात्रस्यैवस्फुरतिभ्रमजनकत्वस्य संगगतातिल्यादिप्रकारेण रागज्ञानवन्नायांतत्प्रकारेरागज्ञानावच्छेदकधातुहयस्य संवृत्ति
द्धत्वात्। पतनत्वस्य प्रवृत्तित्वे प्रवृत्तित्वं च रागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धेः हयत एवहेकरोमिइत्यस्य व्यवसायसाक्षिकोनि
वृत्तिजीवनयोर्नित्याह तोज्ञाति विशेषः। निवृत्तिजीवनयोर्नियत्नयोः रागाजन्यत्वात्तत्र आऽव्यवसायविरहाच्च। चेष्टा
जनकतावच्छेदकः समत्वात्। निवृत्ते द्वेषाजनकत्वविरहात्। सुषुप्तेश्च सत्कर्मणा द्वेषात्वेमानाभावात्। तत्रापि चेष्टा
त्वस्याऽभवसिद्धत्वे रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वव्यापकोनिवृत्तित्व्याप्तौ जीवनयोनियत्नसाधारणो जातिविशेष
एवचेष्टाजनकतावच्छेदकः। सव नाख्यातस्य वाच्यतावच्छेदकः तथा सत्याख्यातस्य कृधातुपर्यायत्वाऽनुपपत्तिः।
सुषुप्तेजीवनयोनियत्नसत्वेपि त्वारसिकफरोतीति व्यवहाराभावेन रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वस्यैवकृधात्वप्र
वृत्तावच्छेदकत्वात्। रतेन प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनियत्नसाधारणगुणविभाजकप्रयत्नत्वाभावात्। कि यातिद्युसा
धनत्वारस्य विलक्षणाविषयत्वानिरूपकत्वावृत्तत्वाव्यवहारासंभवात्। आख्यातार्थयत्नधात्वर्थयोरन्वयहस्यासंबंधे राम
१

नैवान्वयस्य साकांक्षत्वात्। योग्यताभ्रमात्तथाप्रयोगस्येष्टत्वात्। प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे विलक्षणयायोग्यताभ्र
मात्तदानीं तादृशप्रयोगस्य दुर्वारत्वादिति कृत्स्नविप्रलपितमपास्तम्। तथा सति नाख्यातस्य कृधातुपर्यायत्वाऽनुपपत्तेः।
गुणविभाजकतावच्छेदकप्रयत्नत्वजातित्वे मानाभावेन प्रवृत्तित्वमपेक्ष्य तस्य गुरुत्वाच्च। न च प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदक
त्वे तु सुप्तोऽपि चैत्रो निश्वसितीत्यादौ कथं श्वासाऽनुकूलयत्नाऽभाव इति वाच्यं तत्र श्वासाश्रयत्वमात्रप्रतीतेः शारीरक्रियावि
शेषस्य श्वासहेतुत्वात्। न च तथापि प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे परमेश्वरो वेदं वक्ति परमेश्वरो वेदमुच्चारयति परमेश्वरो वेदं
प्रयुंक्ते इत्यादौ कथं वेदाभिन्नशब्दानुकूलयत्नाऽभावो वेदजनककण्ठाद्यभिघातानुकूलयत्नवत्ताऽभावो वेति वाच्यम्। कार्यसा
मान्यप्रसविलक्षणत्वाख्यधर्मतया च प्रवृत्तित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वेन भागवतयत्नेऽपि प्रवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमाना
नसिद्धत्वात्। यद्वा तत्र वचादिधातोरेव पठनसामान्यमर्थः। अनुकूलत्वं विषयत्वं वा कर्मविभक्त्यर्थः। आख्यातस्याश्रय
त्वमर्थः। आख्यातस्यैव वाग्यत्नसामान्ये लक्षणा। वचादिधातोऽर्थः कण्ठाद्यभिघातपर एव। केचित्तु परमेश्वरः पठतीत्यादौ य
कण्ठादिपरः। वचादिधातोः कण्ठाद्यभिघात एवार्थः। आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः। आख्यातस्यैव व्यापारपुरासे वधविशेषे
णा आश्रयत्वमर्थः। तथा च परमेश्वरः पठतीत्यादौ यथाश्रुतमेवेति साकूतम्। अत्र स्वशक्यप्रतिपादकताविशेष्यमेव धेन कृधातुम
त्वादिति हेतुः लकारविशेषरूपाख्यातात्मनेपदेन व्यभिचारः। ननु यदेहऽस्ति इदमत आह पचतीति। पचति पाकं करो
तीत्यादिवदाख्यातवर्त्तितापत्नार्थककरोतिना पलशक्तलधाऽन्नाम सर्वाख्यातानां लट्त्वादिरूपसकलाख्यातविभा
जकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानां विवरणात् स्वशक्यप्रतिपादकताभ्रमाजननात् इत्यर्थः। आदिपदात् पचति पाकं

२ करिष्यति अपचत पाकमकरोदित्यादेः परिग्रहः। आदिपदात्पुरस्तात्पाकं करोतीत्यस्य च करोतीति नापक्षतीसादेर्विवरणात्तस्य संगतत्वापत्तिः
आयभावः पचति पाकं करोति नो सादिविवरणेषु पचतिपदं स्वपरतया पचतिपदपूर्वं। पाकपदसमभिव्याहारेण हि धातुः पा
कसमानार्थकत्वहेतुना समानार्थकत्वपरः। आश्रयत्वमाख्यातार्थः। एवं च पचपदपाकसमानार्थकं तिपदं कृञ्समाना
र्थकमिति बोधः। एवं सर्वत्रैव विवरणे चरमपदं एवं तत्तत्पदसमभिव्याहारेण तत्तत्समानार्थकत्वे तत्समानार्थके वा
लक्षणा। अत एव येन स्वसमानार्थकतया पदे धातौ तत्तत्स्वविवरणमिति प्रामाणिकाः। ननु तथापि स्वशक्तप्रतिपादक
ताविशेषसंबंधेन हि धातुपत्वलक्षणाहीनाः धातुशक्तप्रतिपादकशब्देऽनैकान्तिकमसत आह व्यवहारादिवेति। बा
धकं विना स्वसाध्यस्य बाधकं यद्विशेषणात् तदभाववत्त्वविशेषणसहकारेण। कुतस्त्वेः व्यक्तसत्तिसंभवात्। शक्तिग्रहसंभ
वादितियावत्। गवादिव्यवहारो यथा गवादिपदशक्तत्वरूपस्वसाध्यस्य बाधकं यद्विशेषणलक्षणाशक्तिभ्रमजन्यस्य
जन्यप्रतिपत्तिविषयतासंबंधेन गवादिव्यवहारत्वं तदभाववत्त्वे सतीति विशेषणाविशिष्टोभयप्रतिपाद्यतासंबंधेन ग
वादेर्व गवादिपदशक्तिसाधकः। तथा च धात्वादिरूपविवरणानपि प्रवृत्तित्वावच्छिन्नशक्तताकत्वादिरूपस्वसाध्यस
बाधकं यद्विशेषणलक्षणाशक्तिभ्रमजन्यस्वशक्तप्रतिपत्तिजनकतासंबंधेन धात्वादिमत्त्वं तदभाववत्त्वे सतीति विशेष
णाविशिष्टोभयवत्त्व शक्तप्रतिपादकताविशेषसंबंधेन प्रकृते सादाचारख्यातादेः शक्तिसाधकमित्यर्थः। न तथा च निरुक्तबा
धकाभाववत्त्वहेतो विशेषणादेयमिति भावः। अत एव शक्तिग्रहं व्याकरणानुमानकोशाप्तवाक्यव्यवहारतश्चावा राम
नस्वज्ञोबाधिहेतवइति सानिध्यतः सिद्धपदस्य व्यवहारतः पठति। तत्रानुमानपदव्यवहारादितराऽनुमानपरं तिनक २

वहाततेनेत्युपयगुपादानविरोधः। सांप्रदायिकास्तु। ननु, ख्यातस्य किंशक्यमित्यत आह आख्यातस्येति। यत्नश्चाख्यात
स्यवाच्य इति यथाश्रुतस्यार्थः। ननु तस्याख्यातवाच्यत्वे किंमानमित्यत आह पचतीति। करोतिनेति। अभेदे तृतीया।
अन्वयस्यास्यविवरणो विवरणास्य शक्तिप्रमापकत्वं न शब्दविधया शक्तेः पदार्थत्वत्वाकाङ्क्षत्वयोरभावात् अत आह।
अवहारादिवेति। तथाचाउमानविधयैव तस्य शक्तिसाधकत्वमिति भावः। अनुमाने चोक्तरूपमेवेति व्याचकुः। ननु विवर
णो न कृञ्धातुशक्यप्रतिपादकत्वं तिवारेनं वोधितं। अपि कृञ्धातुप्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वात् तल्लक्षणायाः कृञ्धातोः प्रति
पाद्यस्य व्यापारादेः प्रतिपादकत्वेपि निर्वहतीति अत एवाह। किं करोतीति। किंविषयकत्वप्रकारकप्रवृत्तित्वविशिष्ट
विशेष्यकप्रश्ने सतीत्यर्थः। किंविषयकत्वं जिज्ञासितविषयकत्वं किंशब्दस्य जिज्ञासितवाचकत्वात्। यत्नार्थकत्वं वि
नाः ख्यातस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टार्थकत्वं विनाऽनुपपत्तेरिति। जिज्ञासानिवर्तकत्वाउपपत्तेरित्यर्थः। यद्रूपविशिष्टजिज्ञा
सितस्य यः संबन्धः प्रश्नवाक्येन बोध्यते तद्रूपविशिष्टे विशिष्यतत्संबन्धज्ञानेनैव जिज्ञासानिवृत्तिरिति भावः। तथाचाख्या
तं प्रवृत्तित्वावच्छिन्नशक्ततात्पर्यकप्रवृत्तित्वविशिष्टजिज्ञासायानिवर्तकस्य ज्ञानस्य जनकत्वादित्यनुमानप्रकारः। एवमेवात्रा
पि लक्षणाशक्तिभ्रमाजन्यत्वेन तज्ज्ञाने विशेषणीयम्। तेन लक्षणादिना प्रवृत्तिबोधकेन न व्यभिचारः। न च लक्षणाशक्तिप्रमा
यत्नस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टविषयकज्ञानजनकत्वादित्येवास्त्विति वाच्यम्। हेत्वन्तरसंभवस्य हेत्वन्तरदूषकत्वादिति निगर्वः। ननु
सर्वहेतो निरुक्तबाधकाभाववत्त्वविशेषणामत्र तु लक्षणाशक्तिप्रमाघजन्यत्वेन ज्ञाने विशेषणमसिद्धम्। प्रवृत्तित्वस्या
ख्यातशक्ततावच्छेदकत्वे गच्छतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यतापत्तेः। उत्क्रमव्याचष्टे वा आख्यातस्य शक्तेः। एवं चेत्

ननु यावच्चेतनस्याद्यनवच्छेदकतया च तत्र प्रवृत्तिमत्त्वासंभवात् पचमपि चैत्रादौ कालिकादि येन किंचित्संबंधेन प्रवृत्तित्वावच्छिन्नमाश्र
३ यश्चैत्रः पचतीत्यादि व्यवहारवारणाय समवायावच्छेदकत्वात्मतरसंबंधेन स्वावकर्तृपदार्थस्य आख्यातार्थपदाद्युभयवस्य साका
ङ्क्षत्वमित्यवधारणात्मकद्येयत्वात्। आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगात् व्यपगमे समवायोपि नात्र भावनीयः। परमेश्वरो वेदकर्तेत्या
दौ परमेश्वरपदस्य तत्तच्छरीरपरत्वमेव योग्यत्वं न तु परमेश्वरपरत्वमिति वाक्यमेनकोक्तरीत्या भिन्नाशाकाङ्क्षावान्नमतमाश्रि
त्यपरिहरति। अचेतनेत्यादिना। अचेतने अचेतनविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकान्वयबुद्धिजनकत्वे। अचेतनत्वसमवाया
वच्छेदकत्वात्स्वतरसंबंधेन चेतनस्य वतोभिन्नत्वात्तेन चैत्रः पचतीत्यादेर्न संग्रहः। तण्डुलः पच्यत इत्यादेर्थावच्छेदार्थमुक्तं रथो ग
च्छतीत्यादावित्यतिनकर्तृविहितात्स्यात इति लप्रतेश्चरस्वर्थे। अनुकूलव्यापारो न लक्ष्यः। अनुकूलत्वस्य धात्वर्थत्वादाख्यात
स्य तदनवच्छेदकतया अनुकूलत्वे नोपादानं। न तु लक्ष्यतावच्छेदकेतरं न भाव्यः। व्यापारत्वं च कार्यत्वात्तद्व
व्यापारयोः संसर्गता स्कोरणायानुकूलत्वे तत्प्रवृत्तिमत्वं। व्यापारेति निरूढलक्षणामनपेक्ष्य पयन्नमननातरमाह।
प्रतियोगिता संबंधेन ध्वंसवत्त्व। धर्मत्वं वा व्यापारत्वं तत्प्रवृत्तिमत्वं। मोहनादिमतीति निरूढलक्षणविशेषः। आदिपदादभिघातादेः
स्वर्गी वेदेत्यादिना नाव्याप्तिरेते। न। अस्यहि पुत्वरूपादिनिष्ठत्वं। मोहनादिमतीति निरूढलक्षणो स्वर्गेत नेनान्वयः। न तु विशिष्टे निरूपि
तृत्वघात्मसंयोगपुत्रियग्रहः। अप्रयोगा गदत्यादेः पचत्यत्र यत्नस्याश्रयत्वेनिरूढलक्षणोस्वर्गेत नेनान्वयः। न तु विशिष्टे निरूपि
ताधारता संबंधे नैककर्तृपदार्थे गमनव्यापारान्वयस्य साकाङ्क्षत्वान्मनविशिष्टव्यापारस्य निष्फले विरहान्नातिप्रसंगः
सत आह जानातीत्यादितथावावरूपकल्पनीयात्सु यत्नविनिरूढलक्षणायेवोपपत्तौ नानुकूलव्यापारे निरूढलक्षणाकस्य
तरतिभावः। अत्र वक्ष्यतीनानात्येरसादौ व्यापारस्यापि प्रसयानुक्तमिच्छतीतिपागभ्राम्यलक्षेणोच्छापातनतदनुकूलप्रयत्नेतर राम
३

पिप्रत्यया उक्तं यत्तत्तद्दृष्टीति। यत्नद्वेषयोरुक्तप्रवृत्तिजनकत्वमसरेवेतिभावः। उक्तेषु प्रवृत्तिव्यापारयोरप्रतीतत्वाच्चित्र्या
त्वमनोयोगादिरूपो व्यापारः आत्मनि संभवत्येवेत्यत आह संयोगेति। संयोगोपि धात्वर्थविशिष्टनिरूपिताधारत्वस्य संबंध
त्वनियमास्युपगमादेव संभवतीत्यत उक्ताये नोक्तामविघटितिज्ञातीति। विंदुः कालसंबंधित्वमर्थः। तदुत्कूलकृतिव्यापा
रणोध्वनघटत्वाद्दौ संभवः। एवं मिश्रारब्धनाडीविशेषावच्छेदेनात्ममनःसंयोगेनिप्रार्थमितितत्वंतुरीतंतिव्यापाकोज्ञा
तिविशेषः तेन सुषुप्तिद्रष्टायाविज्ञातिनिप्रयोगो नाउपपन्नः तादृशाविज्ञाश्रयत्वव्यवहारश्च आत्मनि मनोव्याप्तेत्तेना
त्मत्वविशिष्टसमवायसंबंधेन शरीरे च स्वसमवायिसमवेतादृष्टावच्छेदकत्वलक्षणपरंपरासंबंधेन। असाधार
तात्तदुत्कूलताश्रयोव्यापारश्च न कश्चिद्वात्मनि संभवतीति भावः। वस्तुतस्तत्कविघटितस्य समर्थविज्ञातीतिपाठः
निज्ञाच मिश्रारब्धनाडीविशेषमनःसंयोगः तदाश्रयत्वव्यवहारश्चात्मनि स्वसमवायिसमवेतशरीरारंभकादृष्ट
वत्वरूपेणापरंपरासंबंधेन शरीरे च स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणेन परंपरासंबंधेन असाधारतात्तदुत्कू
लताश्रयव्यापारश्च न कश्चिदात्मनि संभवतीतिभावः। यद्वा स्वसमवायिसमवेतशरीरारंभकादृष्टवत्वादिकु
पुपरंपरासंबंधेन तादृशज्ञातिज्ञाश्रयत्वरूपस्य विघमानत्वस्य चाउत्कूलोव्यापारो न कश्चिद्दुष्टत्वाद्दौ संभवतीति
भावः। यत्तु विंदुः सत्तार्थकतया तदुत्कूलव्यापारएवाप्रसिद्धइति। तत्रसत्ताजातिमत्वं कत्वे अविघतदसापाते
सत्तन्यायेर्थातीतत्वाधनत्वयापत्तेः। न उ जानातीत्यादावाश्रयत्वस्यैव रथो गच्छतीत्यादौ गमनादिविशिष्टव्यापा
रत्वस्यापि प्रत्ययात्तत्रापि निरूढलक्षणापत्तेः इ वदिरेव तत्राह गत्यादीति। रथो गच्छतीत्यादौ गत्यादिधात्वर्थत्वमात्र

४ प्रतीतेरित्यर्थः। आदिपदाद्घटस्य जतीत्यादौ त्यागादेः परिग्रहः। ननु एवं कोपज्ञानातीत्यादिषु ज्ञानादेः परिग्रहः। मात्राश्र
यपुनः कृत्याप्तेः। अत एव जानातीत्यस्य एवं रथो गच्छतीतिपाठः सामान्यतः क्व चिद्वात्रमात्रं संवलितेन पाठः। ज्ञाना
तीत्यस्य पूर्वं रथो गच्छतीत्यपि पाठः। तत्र रथो गच्छतीति जानातीत्यादौ धात्वर्थानुकूल कृतिव्यापारयोरप्रतीतावप्याश्रय
त्वस्याप्रतीतेर्न तत्र लक्षणासंभवमत उक्तं गमनादीति। आदिना ज्ञानादिपरिग्रह इति। अयमाश्रयत्व इति। निरूपत्वलक्ष
णात्मयेतनेनान्वयः। ज्ञानादीनां चतुर्णां आश्रयत्वं समवायेनावच्छेदकतया बोध्यं। तेनात्मनि चैत्रादिशरीरे च जानाती
त्यादिप्रयोगोपपत्तिः। न या घटो जानातीत्यादिप्रयोगापत्तिः। गमनादेराश्रयत्वं समवायेनैव बोध्यम्। तेन यथा कथं वि
त्संबंधेनाश्रयत्वमादायजानातीति प्रसंगः। न चैवमात्मा गच्छतीत्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। अहं गच्छामि
त्वं गच्छसि इत्यादौ उच्चारयितृआदिशरीरस्यैव चैत्रत्वादिरूपेण अस्मदादिपदार्थत्वात्तयान्तानुपपत्तिः। अत एव आत्मा प्रव
तीत्यादिप्रयोगवारणायावच्छेदकतासंबंधेनैव कर्तृपदार्थ आख्यातार्थपदार्थान्वयस्य साकांक्षत्ववादिनये पिस्वपच
मि अहं पचामि इत्यादौ नान्वयानुपपत्तिः। उच्चारयितृचैत्रादिशरीरस्यैव चैत्रत्वादिरूपेण युष्मदस्मदादिपदवाच्यत्वात्
अवच्छेदकतासंबंधेनैव प्रवृत्तेस्तत्रान्वयसंभवादिति ध्येयम्। न च तथाप्यनुकूलव्यापारेति निरूढलक्षणा आवश्यकी वृक्षो
न च पततीत्यादौ वर्णादिपुवत्तमानोस्पन्दिकृताविशिष्टव्यापारवत्वप्रतीतेः। तादृशव्यापारवत्तावनाश्रयकत्ववच्छेद
क संबंधेन सत्त्वात्। आह। न च पततीत्यादावपि तदुपेवाऽभावादिति भाव। यद्यपि प्रतियोगिता संबंधेनाश्रयत्वमेवाख्यातस्त्रा राम
पि संभवति आत्मा निजानातीत्यादौ संबंधिता साधारणाश्रयत्वस्यैव लक्ष्यत्वात्तथापि प्रतियोगित्वप्रकारे ४

गोवानुभवस्सतत्रसर्वसिद्धत्वात्तस्मादित्याग॥ ननुरथोगच्छतिचैत्रो जानातीत्यादौव गौणनस्पतीत्यादौवधात्वर्थकर्तृपदार्थयोः
संसर्गमर्यादयैवाश्रयत्वप्रतियोगित्वयोर्भानसंभवात्किंतत्रलक्षणाद्युपगमेना प्यातस्सउपधाया पृथुवर्त्तमानत्वादिकं संख्या
चार्थोक्तिवित्स्मतस्त्राहचैत्ररति। अन्वयावोधादिति। धात्वर्थिकर्मकत्तासंवंधेनतंडुलस्यकर्तृकतासंवंधेनचमैत्रस्यान्वयावोधा
देवंधात्वर्थपाकस्यकर्तृतासंवंधेनचैत्रकर्मतासंवंधेनचतंडुलेन्वयावोधात्तेसमर्थेत्यसुपलक्षणं। तानचैत्रइत्यादौश्च
श्रयतासंवंधेनचैत्राद्यौत्तानाद्यन्वयावोधात्तेसपिद्रष्टव्यं। एतेनपचतितंडुलइत्यादौकर्मकतासंवंधेनतंडुलादेर्धात्व
र्थपाकविशेष्यकान्वयवोधवारणाय धात्वर्थस्यनामार्थविशेष्यतयान्वयवोधोव्युत्पत्तिरुक्तानवनाप्राप्यकर्तृ
विशेषणतयागमादिधात्वर्थस्यान्वयेनकिमपिवाधकमितिप्रसक्तम्। लोकंपचतीत्यादौधात्वर्थनामार्थयोरभेदसंस
र्गेणान्वयवोधदर्शनादुक्तमभेदेनेति। अभेदातिरिक्तसंवंधेनेत्यर्थः। अभेदत्वादान्याणाभावत्वयस्यसाक्षाद्वोधस्यत्रक
स्यचतयाशाब्दजन्यतया नामार्थान्वितस्यविभक्त्यर्थस्यधात्वर्थधात्वर्थान्वितस्यविभक्त्यर्थस्यचनामार्थवोधस्यजन
जकत्वादुक्तंसाक्षादितिानद्भानेत्यत्रेति। आश्रयत्वप्रतियोगित्वयोर्भानेत्यर्थः। अत्रप्रातिपदिकमुख्यातिरिक्तत्वेन वि
शेष्यमातेननकलंजर्थेन्वयोनाउपपन्नः अतएवहानवदिच्छेत्यादावपिवत्यर्थस्यधात्वर्थान्वयोपित्वनुयोगितयासा
क्षात्संवंधेनधात्वर्थस्यनजर्थेभावान्वयोनानुपपन्नः नचाभेदातिरिक्तसंवन्धानवदिच्छेत्यादावपिवत्यर्थस्यधात्वर्थान्वयोपि
अनुयोगितयासाचैत्रः तानचैत्रइत्यादिवाक्यातयोपतानात्यर्थहितानसत्वेपिकुतोनजायतेसतिकारणेत्यामेकार्या
उत्पादस्यासंभवादितिवाच्यम्। यादृशयादृशानुपूर्वीतत्तादृशान्वयवोधोनुभवसिद्धस्तत्तद्धाउपूर्व्यास्तत्रहेतुतयायावदि

शेषकारणाविरहाद्देवतत्तत्फलसाधुता केचित्तु धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपिततादात्म्यातिरिक्तसंबंधावच्छिन्ननिपातातिरिक्त
५ प्रथनिष्ठविषयता संपधेनज्ञानं बोधो सन्ति प्रतिधात्वत्र एफलयजस्योपास्थितिर्विशेष्यता संबंधेन कारणाय तादात्म्यविषय
5 तानिरूपितोक्तसंबंधावच्छिन्ननामार्थनिष्ठविषयता संबंधेन ज्ञानं बोधं प्रतिनिपातजस्योपस्थिति विशेष्यता संबंधेन कार
णं अतोनत्त स्मात्ताद्दशाच्छाब्दबोधः स्याङ्गः तत्र सत्तधात्वर्थनामार्थत्वयोरनुगतानतिप्रसक्तयोर्दुर्वचत्वादिति धेयम् करोतेः
प्रवृत्तिवाचकत्वपक्षे तच्छब्दप्रतिपाद्यकत्वे न प्रवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यकज्ञानासाति वर्त्तकतानजनकत्वे नवाहेतुनाप्र
वृत्तिवाचकत्वं सिध्यति न स्वक्रियाह्वितावकत्वेनक्रियादिवाचकपदे प्रथमहेतोर्व्यभिचारात्तद्धितीयतो किं
ख्यात स्प्रवृत्तिवाचकत्वं सिध्यति न स्वक्रियाह्वितावकत्वेनक्रियादिवाचकपदे प्रथमहेतोर्व्यभिचारान्तद्धिती यतोः किं
करोतीति प्रश्नस्य यत्नविषयकत्वासिद्ध्यापक्षप्रवृत्तिवासिद्धेरतः कृञोपि प्रवृत्तिवाचकत्वमाचार्योक्तमुक्तिप्रयां व्यवस्था
पयति। कृञश्चेति यत्नाभिधायकत्वं प्रवृत्तित्वविशिष्टवाचकत्वान्तिदमास्वंक्रियायाएवतच्छक्यत्वात्पाककरो
ति। ~~कृञश्चेति यत्नाभिधायकत्वे~~। स्याहोचत्तेफपवतिस्माद्दिविवामेहः सेसर्गःपाकोकरोतिपाकान्कृकरोतिपाकः क्रि
यते इत्यादौ वकर्मविभक्तेरेवाभेदो र्थइत्यत आह क्रियेति। क्रियाःवपवसंयोगादक्ष्मः स्यहःयत्नजन्यत्वाजन्यत्वेति। पू
लजन्यत्वे यत्ननिरूपितफलोपधानात्मकजन्यत्वसाधनत्वात्स्वविषयत्वोभयसंबंधवत्त्वाय त्वाजन्यत्वं यत्ननिरूपिततादृशो
भयसंबंधवच्छिन्नत्वेनाद्दशोभयसंबंधविशिष्ट एव कृञ्धातुसमभिव्याहृतनिष्ठाप्रत्यये नबोध्यते प्रमात्मकहस्तस्पगुरुतरभारोत्तो
लनादौ कृतमवहारवारणाय फलोपधानात्मकजन्यत्वप्रवेशः नातरीयके सतम्बहारवारणाय साधनत्वात्स्वविषय
त्वप्रवेशः अत एवनांतरीकेमस्तोभृतं न कृतमियाहृतमितिव्यवहारः व्यवहारं प्रतिव्यवहर्त्तज्ञानस्यैव हेतुत्वात्प्रतिसंधा राम ५

नुप्रवेशः। तथाच क्रियायाः कृञर्थत्वे क्रियाजन्यत्वस्यैवतादृशव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वे यत्नजन्यत्वप्रतिसंधानस्या
यानिरुक्तयत्नाजन्यत्वप्रतिसंधानात् अकृतव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः। इदमुपलक्षणं। नान्तरीयकेपि मुख्याकृतमि
तिव्यवहारप्रसंगात् अयानकृतमपि मव्यवहारप्रसंगाच्चेत्यपि बोध्यं। आचार्यमते प्रथमां युक्तिमभिप्रायत उक्त्वा द्वितीयां यु
क्तिमाह। ज्ञात्वाहि वहिति। ज्ञात्वा पहारिवरि लर्थः। आश्रयपरेति। तथाच तत्र कृतिप्रतिसंधानावपि सविषयत्वाविधानुक्त
रमत स्वाश्रयेति निरुक्तलस्य रत्ना। अत्र यथाकर्त्तैसत्त्वदृतिकर्त्तैसन्वयबोधः सानभचायामिति भावः। ननिदमेवासिद्ध
किंतु कर्तृपदं क्रियाश्रयबोधकमनुकूलव्यापाराश्रयबोधकंवे सत आह क्रियायापा इति भावः। नत्विदमेवासिद्धं किंतु क
तृपदं क्रियाश्रयबोधकमनुकूलव्यापाराश्रयबोधकंवेसत आह। क्रियाया इति। क्रियास्य हः अनुकूलव्यापारस्य वेति
पाठः। तदनुकूलव्यापारस्य वेतिपाठः प्रामादिकः। घटं करोति घटस्य कर्त्ता इत्यादौ घटानुकूलव्यापारस्य कृञर्थत्वान
व्यापमानता पाकं करोतीत्यादि स्थालविशेषाभिप्रायेण तदभिधानमतस्तो इत्यापधो पनदो घटस्यापि कश्चित्तात्प्रथमेद
घराणा हूतघाश्रयइति। क्रियाश्रयइत्यर्थः। तथाचतंडुलः पाककर्त्तृत्वव्यवहारः स्यादिति भावः। एतावता श्राद्धि कूल
उकूलस्य स्यहःस्यथा कात्वमते। द्वितीये इतरेषामाहाकाइकमात्रवेति। स्थालीकाष्ठतंडुलादेरपि पाकानुकूलसंयोगादि
मत्वेन तथापि चैत्रस्य वत्त्रापि कर्तृव्यवहारः स्यादिति भावः। कृञ धातोरास्यातस्यच जनकव्यापारत्वमेवशक्यतावच्छे
दकमिति केचिद्वदंति तन्मते शक्तता। अथवेति रथोगच्छति गमनं करोतीति तथाचताद्रश्यव्यापारस्य घटत्वेन कृञर्थः किंतु
जनकव्यापार इत्यर्थः। रथो गमनं करोतीत्यादौ चकर्मविभक्तेः निरूपितत्वमर्थः। कृञर्थकारे जनकत्वे चतद्द

त्वयः। आख्यातस्य चाश्रयत्वमर्थः। गमनविशिष्टव्यापाराश्रयत्वनिरूपिताधारतासंबंधेन चरथाहोत्त स्वयः ते नामधीयगमनाकु
लनोहनहिमति निश्चले गमनं करोतीति न व्यवहारस्तस्य बोधाकांक्षा यः विजानाति इति। निष्ठत्वततीयार्थः। अन्वयस्वास्यहृ ओर्थस्यो
६ पारे। जन्मत्वरूपिरागजन्यमात्रनिष्ठार्थः। नचैवं क्रियाजन्यत्वप्रतिसंधानेच्छायानिरुक्तयत्नाजन्यत्वप्रतिसंधानाद्कुरेः कृतम
वहारोन स्यादितिवाच्यम्। तदानीतवत इत्यवहारे हुज्ञोयतोलाक्षणिकत्वान्निरुक्तोभयत्वेन निरुक्तोभयसंबंधविशिष्टस्य च निष्ठार्थ
त्वारेवुनान्तरीयके मयानकृतमिति व्यवहारोपि स्यात्। अतः क्रियाजन्यत्वमाह। यत्र कृतव्यवहारे वर्तमापत्तिरिमुख्यमारण्यः।
नचैवं कारकमात्र एव कर्तृव्यवहारप्रसंग इत्यत आह। कर्तृपदे चेति। निरूढलक्षणा। प्रवृत्त्यैनिरूढलक्षणा। भवता कारकपरे
हुज्ञो व्यापारस्य। अन्यथा कर्मादेः कारकव्यवहारो न स्यादिति भावः। यदीति। क्रियाद्याश्रयमात्रे। क्रियादिरूपजनकव्यापारा
श्रयमात्रे कर्मादावितियावत्। न तत्प्रयोगः न कर्तृपदप्रयोगः। वस्तुतस्तु कर्मादावपि कारकपदप्रयोग इव कर्तृपदप्रयोगेः
ष्फपेयतरवा अत एव विवक्षातः कारकविभक्तयो भवंतीति वैयाकरणा इत्यभिप्रायो यदीत्यनेन सूचितः। एवं चेति। हुज्ञेय
त्तीवाचकत्वेचमर्थः। ननु कव्यापार एवाख्यातार्थ इत्यत्र तदेनान्वयः। उक्तहेतुहृयस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टशक्तिसाधकत्वा
संभवादितिभावः। व्यापारत्वं च धर्मत्वं तत्स्वयत्नसाधारणमपि तेन परमेश्वरादेरिव कर्तृतासाहि प्रयोगोपपत्तिः। असाधारणज्ञान
कत्वस्यवच्छक्ततावच्छेदकतयाने व रः पचति कुरुस्मः पचतीत्यादि प्रयोगः। अन्यथा प्रवृत्तिशक्तिवादिनामप्रतीकरात्।
प्रवृत्तित्वस्यभावाद्यतोपिसत्वात् आत्मा पचतीति प्रयोगस्य चेष्टापत्तिरिति निष्कर्षः। ननु तथापि विनिगमकाभावाच्छ
क्तिसाधकहेतुनैव प्रवृत्तित्वविशिष्टशक्तिः सेत्स्यतीत्यत आह। अचेतनेपीति। अग्निकाष्ठादावपीत्यर्थः। पचतीति प्रयो ६

गाद्व्यापारानुबंधिविशेष्यतासंबंधेनपचतीतिप्रयोगप्रसक्त्यान्तरयोगवतीसाहाय्याश्रयत्वप्रतीतेरेवनत्वेहतक्तत्वाततत्परित्या
गः। नन्वेवमाख्यातस्य आपरिलक्षणस्य तत्त्वाह क्रियेति। क्रियापाकः गौणत्वं। लक्षणात्वानजन्यत्वं। नन्वेवं तदुलक्षणा
देरपिपाकानुकूलत्वात् तदानीमपिपचतीतिप्रयोगः स्यादित्यतआह तंदुलेति। एतेन शक्ततावच्छेदकजनकत्वेऽनन्यथासि
द्धत्वात् स्यप्रयोजकं तंदुलेतिताजनकप्रवृत्तित्वस्यानुमानतः शक्ततावच्छेदकत्ववादिनांकतेकथमितितत्त्वहीति। आख्यातस्यजनकप्र
वृत्तित्वविशिष्टाशक्तत्वेचैत्रस्यवर्थः। पचतीत्यादौ। चैत्रः पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभवः। पाकजनकप्रवृत्तित्वेनानु
भवः। यत्नाविनाभूतेति। चैत्रत्वादिविशिष्टजनकतासंबंधेनपाकजनकयत्नस्याप्येनेत्यर्थः। क्रियाविशेषकारणस्येतिपा
कः। पाकादिलक्षणक्रियाविशेषजनकयत्नस्येत्यर्थः। क्रियाविशेषेणेतितृतीयांतपाठेपि कारणत्वान्वितनिरूपितत्वस्य
तृतीयार्थत्वात्पूर्वमेवार्थः। तथा च चैत्रः पाकजनकयत्नवान् पाकवत्त्वादित्यनुमानप्रकार इति भावः। केचित्तु यत्नाविनाभू
तेति। तादात्म्यसंबंधेन जनकयत्नस्याप्येनेत्यर्थः। क्रियाविशेषेणधात्वर्थस्यापि पाकादिविशेषेण। कारणस्यजनकत्ववि
शिष्टस्य। अनुमानात्। जन्यतासंबंधेनानुमानात्। अयं पाकोजनकयत्नवान् पाकत्वादित्याद्यनुमानप्रकारः। सोपि ह्विपाके
प्यततोभगवत्प्रवृत्तिजन्यत्वस्यैव सत्त्वान्न व्यभिचारः। तदनंतरं चानुमानोपस्थितस्यजनकताविशिष्टयत्नस्यैकदेशेज
नकत्वेति निरूपितत्वसंबंधेन धात्वर्थस्थापितस्य पाकस्य विशेषणतयान्वयः स्यादिति भावः। एतेनानुमानात्पाकोज
नकयत्नवानितिप्रतीत्युपपादनेपि पाकजनकयत्नवानितिविलक्षणानुभवस्यानुपपादनादिदमसंगतमितिपरास्तं। अ
ग्रेवक्ष्यत्येवमित्यत्र वर्त्तमानत्वपर्युपाकवत्वस्याप्युपलक्षणमितिव्याचक्षुः। नन्वेवं पचतिपाकजनकयत्नवानितिविवरणा

८ म संगतं तेन प्रकृतेति पपारस्य फलपदस्य कोपस्थापकत्व बोधनादित्यत आह पचतीति। तादर्थ्यं विवरणमिति। पुंरूपपर्यायायुत
पदस्य कप्रतीतिप्रयोजकता। इच्छायोग्यरितित्व स्य तिपदे बोधकं। न तु तदुपस्थितिजनकता बोधकमित्यर्थः। यद्वा तासु
र्थविवरणं तत्स्वत्वमात्र बोधकं यत्पदस्य कप्रतीतिपर्यन्तिरूप हत्तानेत्तरत्वमात्र बोधकमितियावत्। ननु तिपपदेन तदुप। स्थि
तिजनकत्व बोधकमित्यर्थः। ननु विवरणे न स्वप्रतिपाद्योपस्थापकत्वमेव विवक्षितं यमाख्यातो बोधकत्वतरमत आह। स्वस्येति।
विवरणस्य स्वप्रतिपाद्योपस्थापकत्व बोधकतानियमे इत्यर्थः। धर्मिणोपि। आख्यातार्थविशेष्यत्वेनाभिमतस्य पत्ना
स्य यस्यापि वाच्यतापत्तेः। भवन्मते आख्यातवाच्यतापत्तेः। ननु पपदस्य कोपस्थातेव कत्व स्य यथोक्तविवरणेनेति
यो बोधनादिते न त नियमरतिभावः। अथैवमिति। एवं प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य आख्यातानुपस्थाप्यत्वे वर्त्तमानत्व। आख्यातोप
स्थापित वर्त्तमानत्वं। तस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य। यदा द्युत्वात्। पच्युपास्थिततत्वात्। शाब्दीयाकांक्षेति नियमादिति भावः। अथो
ख्याहारवादिमतमालंब्य कदाचित्पदार्थेनान्वयो व क्तुः शक्तत स्मृतो बुभत्तिविरोधमप्याह। अन्यत्रेति। केचित्तु न तु अन्यथाह
तपदाद्यलोपस्थितो वर्त्तमानत्वाच योभविष्यतीत्यत आह अन्यत्र चेती स्मादृः। अन्यत्र। चैत्रः पचतीसाहस्यत्र। क्रियायां। संर
एतच्च चलति गच्छतीत्याहोहस्मुपलक्षणं। ज्ञानातीत्याहावपि आख्यार्थे वर्त्तमानत्वाद्यन्वयी बोधः। स्वार्थव्यापारे वेति वान्नाद
ख्यार्थे। एतच्चार्थः पचतीत्याहो. लडादेरित्यादि पूर्वाद्यख्यातान्तरे पयहः। वर्त्तमानत्वादि सादिवरा रतीतत्वभविष्यत्वो पयहः
न च पचतीत्याहावपि धात्वर्थे वर्त्तमानत्वाद्यन्वये बोधे प्रसरति वाच्यम्। साक्षाद्धिक्रमनुकूलस्य स्वस्य पाकत्वमतेत स्य भवि
ष्यत्तारणायाततरु फलकर्तृव्यापारस्य विद्यमानतादशायामपि पचतीति प्रयोगात्स्यातीतप्रयोगस्य कर्तृव्यापारस्यातीतत्व ८

रणायां तस्मिन् कालेऽस्य ऽपाकस्य वर्त्तमानताऽदशायां पचतीतिप्रयोगात् अपचदितिप्रयोगापत्तेः नन्वेवं अग्निनापच्यते इत्यत्राहे
सर्वत्र वर्त्तमानत्वाद्यन्वयः आख्यातेन व्यापारकृत्योरबोधनात् पाकानुकूलकर्तृव्यापारासत्त्वदशायां धीः कृत्याकस्य वा
नाद्यप्रयोगाभावेन कर्तृव्यापारसत्त्वदशायां यथोक्तपाकासत्त्वेऽपि तादृशप्रयोगस्य तेन च धात्वर्थे तदन्वयस्य च क्रमेणावश्य
त्वात् न च तत्र तद्वर्थे व्यापार एव तदन्वय इति वाच्यं मानाभावात् सकृत्प्रयोगासत्त्विभंगापत्तेः तथापि तृतीयाद्यनर्थकर्तृपदसमभिव्याहृ
ते पच्यते तण्डुल इत्यादौ वर्त्तमानत्वाद्यन्वयप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् न च तत्रानन्विताग्मेव वर्त्तमानत्वादिकमिति वाच्यम् अपाकाऽनु
लकर्तृव्यापारस्यातीतानागतत्वदशायामप्यर्थं तण्डुलः पच्यते इति व्यवहारापत्तेरिति चेन्न तत्र वर्त्तमानव्यापारजन्यत्वादिरूपपा
लकर्तृव्यापारस्यातीतानागतत्वदशायामप्यर्यंतेऽन्नः पच्यते इति व्यवहारापत्तेरिति चेन्न तत्र वर्त्तमानव्यापारजन्यत्वादिरूपपा
रिभाषिकवर्त्तमानत्वादेरेवाख्यातार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थ एवान्वयात् धातोः पाकानुकूलव्यापारलाक्षणिकतया धात्वर्थ एव व
र्त्तमानत्वाद्यन्वयसम्भवादिति भावः ननु यत्कालः पाकजनकवर्त्तमानयत्नवान् पाकजनकवर्त्तमानव्यापारवत्त्वादि स उभे
याय ह्यपाकजनकयत्नक्षणवृत्तिव्यापारणाह्यपाकजनकतनक्षणावृत्तियत्न इति सामान्यमुखीव्याप्तिरिति साध्याभावाधिकरणकाले
रोति न चेति वत्सविगमे पीतिः तथा च संयोगाद्यात्मकपाकजनकव्यापारवत्त्वापजनकयत्नाभावाद्व्यभिचार इति भावः ननु
संहारस्यानन्ततया सर्वदैव पाकजनकपतनसत्त्वात् स्थूलकालस्य वर्त्तमानत्वघटकत्वाद्व्यभिचारः यद्वा वेष्टासत्ति
भरणो कामानत्वघटकः तद्विशिष्टव्यापारवत्त्वं चेहेऽः विशेषमुखीच व्याप्तिर्नो नव्यभिचार इत्यत आह धर्मीति चैत्रादि
निष्ठते सर्थः तथा च पाकजनकयत्नवान् चैत्र इति धीर्न स्यादिति भावः ननु चैत्रः पाकजनकवर्त्तमानयत्नवान् पाकज
नकवर्त्तमानव्यापारवत्त्वादिसउमयः स्थूलकालो विशिष्य चेष्टासत्तिक्षणो वा वर्त्तमानत्वघटकः तेन न व्यभिचारः

८ त्वतत्राह। तद्व्यधिकरणेति। यत्नव्यधिकरणस्यापि स्यात्वादिनिष्ठाख्यातादिप्रयोगस्येत्यर्थः। तथा च व्यभिचार इति भावः। न
उ चैत्रत्वे सतीसनेनहेतुर्विशेषणीयस्तथा चाकतेचेतनैवेति। अचेतनेपि चैत्रादिसंकेत सत्वाड उक्तं चेतनस्याविनाभूतेति चैत्रत्वा
दीति। चैत्रत्वं स्वरूपतो विशेषणं तेन चैत्रत्वत्वेन चैत्रत्वस्य ज्ञानाद्यनुपस्थितत्वेपि न क्षतिः। तेन। पाकजनकवर्त्तमानव्यापार
ण। यत्नानुमानं। पाकजनकवर्त्तमानयत्नाऽनुमानं। शोभनाहेरिति। शोभनत्वस्य स्थाल्यादिसाधारणतया शोभनत्वेसति
गाहकमापारकत्वेन पत्नानुमायकमिति भावः। इत्युपलक्षणं। चैत्रः पचतीत्यादिशब्दबोधात्मकतादृशप्रतीतेरेवाऽभि
कत्वाच्चेत्स पि भ्रमत्वमप्रसंगात्। तत्रेति। यत्र यत्नरूपस्योद्धत्तत्रेत्यर्थः। जनकव्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेपि कचिल्लक्षणायाश्रा
वश्यकत्वेन लाघवं किमिति त्यक्तमितस्ततः। आशयेन जनकयत्नेशक्तिमेवस्याप्यन्यव्यापाररूपयतिनैवमिति। जनकव्यापारे। जनकव्या
पारत्व। जनकरूपत्वस्य। जनकप्रवृत्तित्वस्य। शक्यत्वात्। शक्यतावच्छेदकत्वात्। जनकत्वप्रवेशस्य। विशिष्टत्वेपि प्रवृत्तित्वस्य जाति
त यातस्यापेक्षया धर्मत्वरूपस्य व्यापारत्वस्योपाधित्वेनैव गुरुत्वादिति भावः। जनकयत्नत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेपि जनकत्वप्रवेशस्या
वश्यकतया जनकत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु लाघवात्। किं यत्नत्वप्रवेशेनेत्यभिप्रायेण शंकते यत्नं विहायेति। यत्नं। यत्नत्वं। मात्रं सा
मान्यं तथा चेति। जनकसामान्ये शक्तौ चेत्यर्थः। अचेतनेपीति। व्यापारानुबंधिमुख्यविशेष्यत्वं सत्यमित्यर्थः। अचेतनमुख्यविशेष्यके
पीत्यर्थः। प्रयोगः। पचतीत्यादिप्रयोगः। अग्निः पचतीत्यादिप्रयोगोपीति समुदितार्थः। अचेतनमुख्यविशेष्यकेपीत्यर्थः। प्रयो
गः। पचतीत्यादिप्रयोगः। अग्निः पचतीत्यादिप्रयोगोपीति समुदितार्थः। अपचत्सपि इति। तथा चापचत्सपि भोक्तरि पचतीति प्रयोगः राम ८
स्यादित्यर्थः। ननु यत्नशक्तिवादिनमत्वापि तद्दृष्टजनकत्वेति कालिकं तथापि तत्र तत्प्रयोगो दुर्वारः। जनकताविशेषनिवेशेनाति

प्रसंगवारणं तु ममापि नाद्याक्षमित्यत आह पाकजनकेति । अतएव स्वजनकादृष्टजनककृतेः स्वाजनकत्वादेव । स्वसमानाधिकरणजन्यत्वरति
। आदिपदाददृष्टानुपरिग्रहः । साक्षात्कार्यत्वेन हेतुना साध्येत ज्ञानकेति । क्षित्यादिजनकेत्यर्थः । अभ्युपेत्याह भावेवेति । तादृशेति । पा
कजनकादृष्टजनकेत्यर्थः । त्वयापि जनकसामान्ये व्याप्तिग्राहिणा त्वयापि । अन्यथा तत्तादृशप्रयोगापत्तिस्तव पितुर्वीरत्वादृष्टमा
दायातिप्रसंगस्तत्र दुर्वारः । अदृष्टस्यादृष्टमद्वारीकृत्यैव पाकजनकत्वादिति भावः । ननु कार्यस्य समवायिजनकस्यैव विषयतेति सं
वं धर्मियतफलोपधानात्मकजनकतानिवेशाददृष्टमादाय नातिप्रसंगस्तेनाभ्रमतमाह यत्नमात्रमिति । प्रवृत्तित्वमात्रवाच्य
तावच्छेदकमित्यर्थः । न च प्रवृत्तित्वस्यैव वाचकतावच्छेदकत्वे पर्यवसितेदृशादोषाभावादिजन्यफलशालित्वरूपपाकादिकर्मत्वप्रतीतिः
कथं स्यादिति वाच्यम् । तत्रात्मनेपदस्य कर्मत्वे लाक्षणिकत्वात् कर्मत्वं फलवत्त्वं । तच्च फलमेव जन्यतासंबन्धेन च पाकादिर्धा
त्वर्थस्य तत्रान्वयः । फलत्वं च कार्यत्वप्रतियोगितासंबन्धेन प्रागभाववादिमत्त्वमिति यावदिति भावः । विषयित्वं जनकत्वं वेति
तामर्योधीनोभयस्थितो विकल्पः । संबंधान्तरेणाचयस्यानिराकांक्षत्वबोधकः । न तु पूर्वोत्तरसे विकल्पः । तेन जनकत्वस्यवि
षयित्वमर्थे स्यात् तत्वेपि चरमनिर्देशो नानुपपन्नः । अथैवमस्मदादिना पाकानुष्ठानदशायां परमेश्वरः पचतीत्यपि प्रयोगाप
त्तिः । तत्कृतेः सर्वविषयकतया कार्यमात्रजनकतया चास्मदादिकृतेः कपाकस्यापि तद्विषयत्वात्तज्जन्यत्वाच्च । न च प्रवृत्तित्व
स्य वाचकतावच्छेदकस्य तत्तावभावान्न तथा प्रयोग इति वाच्यम् । तत्रापि प्रवृत्तित्वस्य धर्मिग्राहकमानासिद्धत्वात् । न चात्मा
तात्पर्यप्रयत्नकृते पदार्थयोरवच्छेदकतासंबंधेनैवान्वयस्य साकांक्षतया न तथा प्रयोगः । आत्मा पचतीत्यपि प्रयोगो नेष्यते ।
अहं पचामि त्वं पचसीत्यादौ अस्मत्पित्रादिशरीरविशेषणवचेत्वोहिना अस्मदादिपदार्थकः परमेश्वरो वेदकर्तेत्यत्रापि प

रमेश्वरपदं तच्छरीरपरं न तु परमात्मपरमिति वा त्वमात्तथा पितरं नीहन्मः पचतीति प्रयोगापत्तेरुर्वीरत्वादिति चेन्नासाध्यता त्व
१ विषयिता विशेषस्यैव शादिवत् फलोपधानाख्यजनकताविशेषस्य च संसर्गत्वमिति नियमात्। भगवत्कृतेः नास्माद्
कृतपाकस्य तादृशविषयितावृत्तीतादृशजनकतावृत्तीवा। अत एव पाकत्वेन पाकविषयिताः कृतेः पाकत्वविषयिता निय
9 मेपि च पूर्वं पाकत्वेन स्वरूपायां पचतीति प्रयोगो न तु योग्यः न वा उपादानादिरूपपाकादिविशेष्यताकस्य कृतित्वेपि पचतीत्या
दिप्रयोगो योग्यः। न वा क्रियांतरगोचरस्य कृतिदशायां स्वरूपयोग्यायामाशाय पचतीत्यादिप्रयोगः। नापि पाकजनकादृष्टज
नककृतिमाशाय पचतीति प्रयोगः। न च तथापि विषयितायाः अपि संसर्गत्वे पाकाद्युत्तरसत्वेपि पाकादिसाध्यकस्य कृतेर्वर्त्त
मानत्वातीतत्वादिदशायां पचतपचदित्यादिप्रयोगापत्तिरुर्वीराः पचतीत्यादावाख्यातार्थवर्त्तमानत्वातीतत्वादेना ख्या
तार्थ यत्नादेवान्वयस्याभिरूढत्वादिति वाच्यम्। विषयितासंसर्गमादाय तत्रत्तादनीतादृशप्रयोगस्यायोग्यत्वात्पुग
मात्। अत एव विषयितायाः संसर्गत्वेपि कृष्यादिसाध्यकप्रवृत्तिमति पुरुषे वर्षतीति प्रयोगापत्तिः अत्र मोऽस्त्या न साध्यकप्रव
त्तिमति तिगडति प्रयोजक्षेशरेहेतुरित्यानानुसत्तावपि उत्पत्तिदृतीति प्रयोगापत्तिरिति प्रतिनिरस्ता। साध्यत्वाख्यविषयिता संबंधमाश्र
य तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात्। फलोपधानात्मकचेष्टादिवारकजनकताविशेषसंसर्गविषयकत्वएव तत्र तादृशप्र
योगस्य योग्यत्वाभ्युपगमादिति विभाव्यः। केचित्तु विषयतायाः संसर्गत्वे एतत्सर्वदोषमभिसंधायैव जनकत्वमेव संसर्ग इति प्र
तिज्ञाद्धः। केचित्तु साध्यत्वाख्यविषयता हि द्विधा स्वरूपयोग्यतात्मिका फलोपधानात्मिका च तत्र फलोपधानात्मिका
याः साध्यताया एव प्रकृते संसर्गत्वाभ्युपगमान्नोक्तातिप्रसंगः। अत एव भोजनाय उपस्थिते स्थाले भोजनादिसाध्यकप्रवृत्ति

त्रैभोजनंनकरोतिभोजनंनक्रियतेइत्यादौनञ्व्यवहारःफलोपधानाख्यसाध्यत्वाख्यविषयतायाएवंहिधातुयोगिकर्मत्व
यार्थत्वात्।नचसाध्यत्वाख्यविषयिताहेतुत्वाद्दृष्टेविच्छेद्यमानाभावहेतिवाच्यंक्रियायाउत्पत्तिदशायांतादृशप्रतीत्यभावप्रसङ्गे
वमानत्वादित्याहुः।तन्मते।क्वचित्स्वरूपयोग्यतात्मकसाध्यतावतीप्रसक्तिः।क्वचित्फलोपधानात्मकतदितीत्यत्रनियाम
कस्यदुर्वचत्वादितिदिक्।वैयाकरणमतमुपस्थापयति।कर्तृकर्मणीतिः।लकारः।आख्याते।इतिसामानाधिकरण्याद्धरीधादि
ति।इतीत्यत्रचैत्रस्तण्डुलादिपदाख्यातपदयोरेकधर्मिबोधकत्वाद्धीधादित्यर्थः।विभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकयोरेकधर्मिबोधकत्व
लक्षणस्यसामानाधिकरण्यस्यात्रसामानाधिकरण्यपदार्थत्वात्।नन्वत्रचैत्रतण्डुलादिपदाख्यातपदयोरेकधर्मिबो
धकत्वमेवासिद्धंतथाचलाघवात्प्रवृत्तित्वमेवाख्यातस्यशक्यतावच्छेदकमित्यतआहआश्रयेति।तयोरेकधर्मबोध
कत्वइत्यर्थः।केचित्तुसामानाधिकरण्यानुरोधात्।इत्यत्रचैत्रतण्डुलपदार्थाख्यातार्थयोरभेदसंसर्गकान्वयबोधानु
रोधात्।नन्विदमेवासिद्धंलाघवात्प्रवृत्तित्वमेवाख्यातस्यशक्यतावच्छेदकमित्यस्वरसात्साधकान्तरमाह।आश्रयेति
कर्तृकर्मणोरनभिधानइत्यर्थइत्याहुः।तयोस्तृतीयाद्वितीययोःअनभिहिताधिकारीयत्वादिति।कर्तृकर्मणोरनभि
धानएवानुशिष्टत्वादित्यर्थः।ननुतृतीयाद्वितीयानुशासनंतत्स्यादाख्यातेनकृत्सुनाभिधानेकर्तरितृतीयातदभिधानेकर्म
णिद्वितीयेत्येवार्थेऽस्तुइत्यतआह।कृदभिधानइति।अविशिष्टत्वादिति।भवन्मतेकर्तृकर्माख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः
तथाचतण्डुलःपच्यतेइत्यत्रद्वितीयास्यात्।चैत्रेणपच्यतेइत्यत्रापितृतीयानस्यादित्यर्थः।एतच्चकर्माख्यातस्याप्युहति
बोधकत्वमितिप्राचीनमतानुसारेणतन्मते।नयबोधकाख्यातेसुसाहनीयः।वस्तुतस्तुकृत्सुनभिधानाभिधानस्यतृतीया

१० द्वितीयानियामकत्वे चैत्रो घटं जानातीत्यादावपि कर्त्तरि तृतीयापत्तेः। कर्मणि द्वितीयानापत्तेः। न वाख्यातेन मुख्यभूतकारा
धारणाकर्मत्वाभिधानानभिधानाभ्यामेव तृतीयाद्वितीयानियम इति वाच्यम्। चैत्रेण भुज्यते इत्यादावाख्यातस्थले कर्त्ता
रि तृतीयानुपपत्तेरिति निष्क्रेयम्। नियामकान्तरमाह। अक्तानिराकृते कर्तृकर्मसंख्यामाहिना इत्यपि नास्तीत्येतेनाकर्तृगतसं
ख्यायाः प्रत्ययेनाभिधाने कर्त्तरि प्रथमा तेन तदनभिधाने तत्र तृतीया एवं प्रत्ययेन कर्मगतसंख्याया अभिधाने कर्मणि प्रथ
मा तेन तदनभिधाने तत्र द्वितीयेति नियम इत्यर्थः। अन्तरङ्गत्वं कर्तृत्वे चेति। सु यदा प्रथमाविभक्तित एव। संख्योपस्थितिसंभव
इति। चैत्रः पचति तण्डुलः पच्यते इत्यादौ संख्योपस्थितिसंभव इत्यर्थः। न तदभिधायकत्वं न संख्याभिधायकत्वात् तथा च तत्रापि तृती
या द्वितीयापत्तिरित्यस्येति भावः। यद्यपि घट इत्येतावतैव संख्यायां सुपः शक्तिकत्वमुपदर्शितं भवति। किं च चैत्रेण दृष्ट इत्यनेनन त
थापि कृत्वा संख्यानभिधाना द्वितीयस्य मारणम्भवरोः स्वविशिष्टोपदर्शनस्य फलत्वं भवति विष्णुनिकेविन्क्रियारहितेनावाक्यमेव नास्तीति इति
मते घट इत्यत्र क्रियापदाध्याहारस्यावश्यकत्वे अस्तीत्यादि लिङ् तपश्मेवाध्याहर्त्तव्या। तथा च विनिगमनाविरह इति कश्चित्प्रया
इतस्तु पेयस्य क्रियमेव वाक्यमुदाहृतं न च तथापि चैत्राभाव च्युत तण्डुलान् पचतीत्यादि विहाय घट इत्यक्रियापदपर्यन्तानुधावनमफ
लमिति वाच्यम् प्रथमायाः संख्या शक्तिसिद्धेरेव प्रकृतोपयोगित्वात्। प्रथमेतरसुविभक्तेः संख्यावाच्यत्वसिद्ध्याति ङः सुब्वाच्या शक्तिनिरा
करणाद्वाक्यत्वाहिन्माङ्क्ः इत्याहाविति। आदिपदात् चैत्रो मैत्रो विष्णुमित्रश्च गच्छन्तीत्यस्य परिग्रहः। ताद्वन्नीति द्वित्वादिबोधकेत्यर्थः। द्वित्वा
दीत्यादिपदाद्बहुत्वपरिग्रहः। न चात्र सुप एव लक्षणायां द्वित्वादिबोधसंभव इति सुविभक्तौ न लक्षणेति प्रवादस्य यादृशविभक्त्यर्थे पनवि एम
भक्तेर्लक्षणया नुगमोऽसंभवे तद्विभक्त्यर्थातिरिक्तो विभक्त्यन्तरवाच्ये तद्विभक्तेर्न लक्षणेत्येव विषयत्वादिति वाच्यम्। सुयो द्वित्वादिसुलक्षणायाः १०

तिसंधानं विनापि द्वित्वादिप्रत्ययादिति भावः केचित्तु चैत्रपदोत्तरसुपो द्वित्वाद्यलभ्यमानायां चैत्रपर्याप्तद्वित्वादेर्मैत्रपदोत्तरसुपो द्वित्वादिल
भ्यमानायां मैत्रपर्याप्तद्वित्वादेरेव प्रतीत्या चैत्रमैत्रोभयपर्याप्तद्वित्वाद्यलाभाच्चैत्रमैत्रोभयमिति प्रतीतिर्न स्यात् स्याच्चैत्रद्वयं मैत्रद्वय
मिति प्रतीतिः। सुब्विभक्तेः प्रकृत्यर्थमात्रगतसंख्याबोधकत्वनियमात्। नचैवं चैत्रमैत्रावित्यादौ मैत्रादिपदोत्तरसुवर्थसंख्यायाः कथं
चैत्रादावन्वय इति वाच्यम्। द्वन्द्वसमासाद्यतिरिक्तस्थल एव तथा नियमादित्याहुः। यत्तु चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ लक्षणयैवाख्याते
न द्वित्वादिप्रत्ययसंभवात् किं तत्र तत्र शक्तिकल्पनेन। नचात्र द्वित्वादावाख्यातस्य लक्षणा दृष्टो घटो दृष्टो घट इत्यत्र प्रथमाया वा द्वि
त्वादिषु लक्षणेत्यत्र विनिगमनाभावादुभयोरपि तत्र शक्तिसिद्धिरिति वाच्यम्। संख्यातिरिक्तस्य प्रथमाविभक्तेः शक्यस्याप्रसिद्ध्या तत्र प्र
थमाविभक्तेः संख्यायां लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात्। एकस्य संबंधस्यैव लक्षणात्वादिति। तन्न। तत्र प्रथमाविभक्तेः संख्यायां लक्षणा
या वक्तुमशक्यत्वेपि निरुक्तोभयस्य सुबवत्तया विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वादिति। नन्वेतावता स्यात् द्विवचनादेर्द्वित्वादौ शक्तिः प्राया
स्तु तदेकवचनस्य एकत्वे शक्तौ तु किं मानं तथा च तत्रैव तत्तीया द्वितीया नियमार्थं कर्त्राद्यर्थस्याख्यातया च्वः स्यादित्यत आह ला
घवादिति। सित्वादिना एकत्वादिषु शक्तिकल्पने शक्ततावच्छेदकबाहुल्यापत्त्या लाघवादेकवचः स्यादित्यत आह लाघवादि
ति। सित्वादिना एकत्वादिषु शक्तिकल्पने शक्ततावच्छेदकबाहुल्यापत्त्या लाघवादेकवचनत एव द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यनु
शासनं। यद्यप्येकवचनत्वं नैकत्वशक्तत्वं आत्माश्रयात्। तन्नाप्येकत्वबोधकत्वं परमात्रस्यैव लक्षणादिनातिवाहि नामबो
धस्यैव एकत्वात्वादिप्रकारकबोधत्वात्तथापि संकेतविशेषसंबंधेनैकवचनादिपदवत्त्वमेकवचनत्वादि। तान्येकवचनद्विवचन
बहुवचनान्येकशः समनुशासनेन तिङ् सुपेकवचनादिघोषकवचनादिपदस्य संकेतितत्वात्। नचैवं तेन रूपेणाज्ञानं विनापि स्त्वा

दिनाज्ञानादेकत्वादिप्रसंयोन स्यादिति वाच्यम्। विना शक्तिभ्रममिष्टत्वादिति भावः। अत्र नव्याः सिद्धादिनाप्रातिस्विकरूपेण
सुब्विभक्तेरेकत्वादिषु शक्तावपि तिपत्वादिना तिङ्विभक्तेरेकत्वादिषु शक्तिरावश्यकी। चैत्रः पचतीत्यादौ गृहीतसुप्संख्या
शक्तिकानां कस्यचित्तिवादेरेकत्वादिनिष्ठवृत्तिज्ञानादैक्यैकत्वाद्यवबोधो भवतीत्यविवादं तथा च तिवादेः प्रवृत्तित्वे वा शक्तता
वच्छेदकमेकत्वत्वादिकं वैमत्यविनिगमकाभावात्। उभयोरेव तच्छक्ततावच्छेदकत्वसिद्धिः। एकत्वत्वादेः शक्ततावच्छेदकत्वेपिप्र
वृत्तित्वप्रकारे शाब्दबोधस्य लक्षणादिना सुवचत्वात्प्रवृत्तित्वप्रकारकतिवादिजन्यबोधस्यैव एकत्वत्वादिप्रकारकतज्जन्यबोधस्या
पि स्वारसिकत्वस्य सकलशास्त्रार्थी। कल्पितत्वात्। अन्यथा बोधस्य स्वारसिकत्वमादायपि विवादिपर्यादिपदस्यापि प्रत्येकमादाय
विनिगमनाविरहे शालायवादिशक्त्यादेरेव शक्ततावच्छेदकत्वापत्तेः। नानार्थोच्छेदापत्तेश्च। एवं च प्रथमैकवचनद्विवचनब
हुवचनानां वा एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु शक्तिः तिङेकवचनद्विवचनबहुवचनानां वैमत्यविनिगमनाविरहात् एकत्वादिषु शक्तिः
शक्तिसिद्धिः किंच चैत्रः पचतीत्यादावगृहीतसुप्संख्याशक्तिकानां कस्यचित्तिवादेरेकत्वादिनिष्ठवृत्तिज्ञानादैक्यैकत्वादिबोध
स्य सर्वसिद्धत्वात्। न च तत्र वृत्तिज्ञानं लक्षणाज्ञानं स्वरूपं शक्तिभ्रमरूपं वेति वाच्यम्। तद्वृत्तिज्ञानं वा लक्षणाज्ञानादिरूपं प्रथ
मैकवचनादेरेकत्वादिषु वृत्तिज्ञानं वा शक्तिभ्रमरूपमित्यत्र विनिगमकाभावात्प्रत्येकमादाय विनिगमकाभावेन तिङेकव
चनादेर्वा कल्प्यस्य किंचित्करत्वादिति प्राहुः। केचित्तु केवलात्पचति पचतः पचन्तीत्यादितः तिङः कर्त्रादिलक्षणादिनावेय। करणाम
तेतिङः शक्यतावच्छेदकः पाककर्तृत्वादिषु विशेषभवसिद्धत्वात् संख्यायां तस्यैकत्वाद्यो शक्तिसिद्धिः न वनैव एकत्वादिविशिष्ट कर्तरि
वलक्षणा शक्तिभ्रमो वेति वाच्यम्। केवलकर्त्रादिलक्षणादिनापि तत्। इत्थं बोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्याहुः। केचित्तु वारितिष्ठति राम ११

स्वप्तिङ्तिङ्स्मारो विनापि सुपः प्रतिसंधानमेकत्वादिप्रतीतेरेकत्वादिष्वतिङः शक्तिरित्यप्याहुः अकृतेति। तथा च चैत्रेणादृष्टो
घट इत्यादावपि कर्मणि द्वितीयाप्रथमा। चैत्रः पक्तेत्यादावपि कर्तरि तृतीयाप्राप्त्या प्रथमेति भावः। तथात्वे तु संख्या
भिधानानभिधानेन प्रथमातृतीयादिनियामकं। किं तु प्रत्ययेन कर्तृकर्मणोरभिधानानभिधानमेव तन्नियामकमिति वैयाक
रणानिगर्वः। न चाख्यातस्थले एवं तथा च क्वं। कृत्स्थले तु कर्तृकर्मणोरनभिधानाभिधानाभ्यामेव नियम इत्यत आह।
किं चेति। संख्याभिधानरहितआख्यातजन्यसंख्याप्रकारकबोधस्यार्थः न नियम इति। कृतिशक्तिवादिनो विशेष्यतानि
यामकोनास्तीत्यर्थः। क्वचित्कर्तृत्वत द्वितीयोऽपि। क्वचिद्धि कर्मत्वं तेषां क्रियामुकम्पदृष्टं वृत्वादिति भावः। एतदेवाह प्रत्यर्थ
ति। आख्यातोपस्थापितसंख्यैकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः। कर्तृकर्मेति। तथा चोभयत्रैव संख्यान्वयादेयं तत्र प्रवृत्तिति उल्ल
विस्तत्र कर्मणि प्रथमादिवस्तुनपश्यते तेन उलटस्य कर्तरि प्रथमा स्यादिति भावः। ननु कर्त्रैकत्वत्वादिना शक्त्या योग्यतैव
नियामिकेत्यत आह। कर्त्रैकत्वत्वादिनेति। अभिधेयत्वं विशेषणविधयाशक्तत्वं पद्धिवसुति विशिष्टैकत्वं कर्त्रैकत्वत्वापस
सर्गविधयाशक्तत्वात्तदमुख्यविशेष्यविधयैव शक्तत्वमयानाभ्युपेयत इत्यत आह शक्तावितिकर्त्रैकत्वादौ संबंधो
ममवाक्यार्थस्तत्व च तत्रापि शक्तिविषयत्वं। किंच ममशकवचनत्वादिनासुपतिङः साधारणसंख्यायां शक्तिः पत
वुचमाख्यातैकवचनत्वादिनाकर्त्रैकत्वादिषु शक्तित्रयं आत्मनेपदैकवचनत्वादिना कर्मैकवचनत्वादिषु शक्ति
यसुपैकवचनत्वादिनाएकत्वादिषु शक्तित्रयमितिन युक्ता क्रुयइसर्थः। शक्ततेति। ममैकवचनत्वादिना शक्तत्वेन
वचाख्यातैकवचनत्वादिनाकर्तृविहितैकवचनत्वादिनावाशक्तत्वमितिशक्ततावच्छेदकगौरवमिति भावः। तथा

पेरोव शक्तत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् शक्ततावच्छेदकशरीरमुभयमत एव समानमतम् आह शक्यतेति। मन्मैकत्वत्वादिना शक्यत्वे तव क
१२ र्त्रैकत्वत्वादिनेति शक्ततावच्छेदकगौरवमित्यर्थः। इदन्तु पललुक्षणाकर्त्रैकत्वत्वादिना शक्यत्वेपि योग्यताभ्रमात् कर्तृकर्मसाधारणै
नान्वयबोधो दुर्वार इत्यपि बोध्यम्। नव्यास्तु नन्वाख्यातस्यैकवचनत्वादिना पृथगेकत्वादौ न शक्तिः किंतु आख्यातैकवचनस्य
कर्त्रैकत्वेन कर्त्रैकस्मिन् शक्तिः। आख्यातद्विवचनस्य कर्तृद्वयत्वेन कर्तृद्वये शक्तिः आख्यातबहुवचनस्य कर्तृबहुत्वेन क
र्तृबहुषु शक्तिः। आत्मनेपदैकवचनस्य कर्मैकत्वेन कर्मैकस्मिन् शक्तिः आत्मनेपदद्विवचनस्य कर्मद्वयत्वेन कर्मद्वये शक्तिः आत्मनेपद
बहुवचनस्य कर्मबहुत्वेन कर्मबहुषु शक्तिः। नाद्यात्मसंबंधेन च तेषां कर्तृकर्मवाचकनाम्नामेवान्वयः केवलकर्तृकर्मशक्तित्वादि
ना वैयाकरणानां कर्तृकर्मणोरभेदसंसर्गेणान्वयनियामकस्य वास्माकमपि कर्त्रैवाहुर्नानाद्यात्मसंबंधेनान्वये नियामकत्वा
त्रातिप्रसंगस्तदवस्थ इत्यत आह कर्त्रैकत्वादिनेति कर्त्रैकत्वत्वादिनेति त्वप्रत्ययद्वयसंवलितपाठः प्रामादिकः। अभिधाने-
आख्यातस्य शक्तौ। अभिधेयत्वं शक्तिविशेष्यत्वं। नन्वत्रेष्टापत्तिः। किंतु केवलकर्तृत्वादेः शक्ततावच्छेदकत्व एव विवाद इत्यत आ
ह शक्ताविति। व्याख्याने च पूर्वोक्तन्यायमिति प्राञ्चः। वैयाकरणाः स्वमतनिष्कृष्टाहतस्मादिति अप्रसिद्धत्वेनेति। पचत इत्यत्रा
त्मनेपदेनाधिकर्तृबोधनादिति भावः। आत्मनेपदत्वेनेति। परस्मैपदेन कदाचिदपि कर्माबोधनादिति भावः। एकवचनत्वादिनेत्या
दिना द्विवचनत्वादिपरिग्रहः। एकवचनत्वादिरूपेणाज्ञानेच्छायामपीति स्वादिप्रकारकज्ञानात् तद्विना शक्तिभ्रममेकत्वादि
बोधोऽनुभवसिद्धस्तदाह तत्तद्रूपेणावेति। एवमाख्यातत्वादेः शक्ततावच्छेदकत्वाभिधानमुख्यापाततः वस्तुतस्तु प्रागुक्तं तु
न्तातिख्यादिकमेव तत्ता बोध्यम्। ननु भवतामपि संख्यान्वयबोधनियमः कथं मत आह एकेति। एकेनैवाख्यातपदेनोप १२

स्थापितत्वादि सर्थः। वाच्यगामित्वमिति। संख्याकालाद्यतिरिक्ताख्यातबोध्यात्वपित्वमित्यर्थः। तथा च विशेष्यतावच्छेदकतासंबंधे
नाख्यातजन्यसंख्याप्रकारकशाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति कालत्वेकत्वत्वाद्यवृत्तिप्रकारतासंबंधेनाख्यातपदजन्योपस्थितेः कारणा
त्वयानान्यत्रान्वयः। चैत्रः पचतीत्यादावेकचैत्रैकपाककर्तृत्वाभिन्न इत्याद्यन्वयबोधः। अत एव सुवेकवचनेनेति इ कवचनाद्योत्यम
योरेव सार्थकतेति भावः। किं चित्तु कर्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेनाख्यातपदजन्यसंख्याप्रकारकशाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति तत्राख्यातप
दजन्यकर्तृत्वप्रकारकोपस्थितिर्विशेष्यतासंबंधेनाख्यातपदजन्यसंख्याप्रकारकशाब्दबोधे सन्निस्थितिः कर्मत्वावच्छिन्नविशेष्यता
संबंधेनाख्यातपदजन्यसंख्याप्रकारकशाब्दं तु द्विं प्रति चाख्यातजन्यकर्मोपस्थितिर्विशेष्यतासंबंधेन कारणं तदुभयातिरिक्त
विशेष्यतासंबंधेन चाख्यातपदजन्यसंख्याप्रकारकशाब्दबोधे सत्त्वेरलीकतया यावच्छिन्नविशेषकारणवाधारे वृत्तसंख्याकाल्याहे
नसंख्यायामन्वयः इत्याहुः। ननु पश्यत इति प्रयोगस्य कर्तृकर्मोभयसाधारणतया चैत्रः पश्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रः पाककं
र्ता तण्डुलः पाककर्मेति बोधो ज्ञायतामात्मनेपदस्य कर्तृकर्मोभयवाचकत्वादित्यत आह कर्तृकर्मेति। बोधकत्व। स्मारकत्वं।
त्वमस्तु सत्त्वात् एकदा एकाख्यातपदविषयकज्ञानस्यासिद्धेः। पदज्ञानस्योद्बोधकविधयैव पदार्थस्मारकतया फलबलकल्पनात्
ज्ञानव्यक्तिभिन्नाख्यातपदज्ञानस्यैव कर्तृकर्मोबोधकत्वादित्यव्याख्यायां नये पि तन्न कर्तृत्वकर्मत्वबोधसम्भवादित्यादि इति भावः
चैत्रः पश्यतितण्डुल इत्यत्रापि पश्यते पदस्याहत्य कर्तृकर्मस्मारणान्न भेक इति। चैत्रः पश्यते तण्डुलमेनेणापश्यते तण्डुल इत्य
त्र सममहालयता आख्यातपदद्वयपदज्ञानस्यैकदैव कर्तृकर्मस्मारकत्वादेकस्याख्यातपदविशेषणमेव चैत्रापश्यते त्याह न चैत्र सेम
न मिसादि ष्यष्वादसैव कर्तृकर्मबोधः। यद्वा बोधकत्वमनुभावकत्वमस्तु सत्त्व। एकाख्यातपदविषयकैकज्ञानजन्यक

१३ तंकर्मोपस्थितेरसिद्धेः। पदज्ञानजन्यकर्तृकर्मोपस्थितेः शाब्दबुद्धिकारणतायां तत्तदुपस्थितिव्यक्तिभिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वस्य संस
र्गत्वादिति भावः। न प्रयोग इति। न विना आवृत्तिं चैत्रः पाककर्त्तेति तण्डुलः पाककर्मेति बोधजनकत्वस्यार्थः। एतच्चापाततः सति ता
13 त्पर्यज्ञाने आवृत्तिं विनापि तत्तादृशबोधस्येष्टत्वादिति भावः। ननु तथापि चैत्रः पच्यते इत्यत्र चैत्रः पाककर्त्तेति बोधो दुर्वारः आत्म
नेपदस्य कर्तृत्वेऽपि शक्तत्वादित्यत आह कर्त्तरीति। असाधुत्वात्। अनाकाङ्क्षत्वात्। यगादिसमभिव्याहृतानुपूर्व्या एकतरत्राकाङ्क्षत्वाद्
मथा न्यायनयेऽपि तत्र कर्तृत्वबोधो दुर्बोधस्य दुर्वारत्वादिति भावः। चस्त्वर्थे इत्यादेर्योऽपीति न प्रयोग इति संबध्यते। न कर्तृबोधका इति
त इत्यर्थः। इष्टमुपलक्षणं। कर्मणि शानचः साधुत्वात्तण्डुलः पचते इत्यादेर्योऽपि न कर्मबोधका इत्यपि मन्तव्यम्। लाघवादाख्यातस्य यत
एकशक्तिः मुख्याभिधानानभिधानाभ्यामेव प्रथमा तृतीयादिनियमस्तत्रैव संख्यायाः कर्तृकर्मसाधारणेनान्वयबोधादि
रेवमलवाधिकाच्युतस्तामेवोद्धरति भावनेति। आख्यातार्थं भावनाविशेष्येत्यर्थः। तादृशभावनाविशेषणीभूतधात्वर्थी
दिवारणाय विशेष्येति तथा च तादृशभावनाया विशेष्यतोनान्वये यत्क्रियामकं तु एव संख्यान्वयेऽपि नियामकं विशेष्यत्वं
प्रतियोगितेतरसंबंधेन बोध्यातेन न पचतीत्यादौ नञ्ञः पचति चैत्रो जानातीत्यादौ लकारार्थस्यापि संग्रहः। वर्त्तमानत्वादेः
कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादेरपि संग्रहः। केचित्तु कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्ताख्यातार्थो भावनेत्याहुः। तन्न। तथा सति क
र्मविभक्त्यर्थस्य फलस्यापि भावनात्वेन पच्यते तण्डुल इत्यादौ व्यभिचारभयेनायं मतान्तरानुसरणस्यासङ्गतत्वापत्तेरिति ध्ये
यम्। एकान्वापत्वस्येति। एकविशेष्यान्वयित्वस्यानुमितत्वादित्यर्थः। अनुमानप्रकारश्च आख्यातोपस्थापितासंख्या। राम
भावनाविशेष्यान्वयिनी। कालाद्यतिरिक्तत्वे न कुत्रान्वयः स्यादत आह। भावनायां चेति। प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यस्याविधा १३

त्वर्थोद्भावनायां विशेषणत्वेनान्वयादुक्तं विशेष्यत्वेनेति। कर्मत्वाद्येति अत्र च प्रथमांतपदोपस्थाप्यत्वमात्रोपादाने तंडुलः
पचति चैत्र इत्यादौ प्रथमायाः कर्मत्वे शक्तिभ्रमेण लक्षणाज्ञानेन वा यत्र तंडुलकर्मकेसाद्विबोधस्तत्रापि तंडुले भावनान्वया
पत्तिरतः कर्मत्वाद्यनवरुद्धेति। कर्मत्वाद्यविशेषणीभूतेत्यर्थः। तेन पक्वं भुज्यते तंडुलस्य पाको भवतीत्यादौ पाककर्मत्वेन तंडुल
कर्मत्वादिविशेष्यत्वे न्वयो नानुपपन्नः। कर्मत्वादिपदे च स्वरूपकथनमविशेषणत्वमात्रं विवक्षितम्। अत एव यदि साक्षात्पर
परासाधारणैकवृक्षारंभकावयवे साक्षात्परंपरासाधारणपंचनौकानिरूपिताश्रयत्वप्रकारकान्वयबोधे वक्तुरभिप्राय
तदा एको वृक्षः पंचनौका भवतीत्येव प्रयोगो न तु भवंतीति प्रयोगः। तत्र नौकायाः प्रथमार्थनिरूपितत्वविशेषणतया तत्र भाव
नान्वयासंभवेनाख्यातार्थसंख्यान्वयासंभवाद्यद्य च पंचनौकासु वृक्षनिरूपितानामाश्रयत्वप्रकारकान्वयबोधे वक्तुरभि
प्रायस्तदा तु भवंतीत्येव प्रयोगः। प्रथमस्य साक्षात्परंपरासाधारणत्वस्योपादानात्साक्षाद्वृक्षारंभकमहावयवानां ना
नेपि न क्षतिः। द्वितीयस्योपादानात्साक्षात्परंपरया वृक्षारंभकताश्रयाणामेवाखंडावयविनां साक्षान्नौकारंभकत्वेपि
क्षतिः। केचित्तु एकवृक्षपदं परम्परया वृक्षारंभकारंभकपरं धातुश्च साक्षादारंभकतापर एव यद्वा नौकापदं साक्षात्त
दारंभकपरं भूधात्वर्थश्चाभेदस्तु। नौकायाः समुदायस्यावयविभ्रमवशात्तुरूपत्वेन तु नौकापदं तादृशविलक्षणसंयोगवत्पर
मिसलमप्रकृतेन। नचैवं भूतले घटो नास्तीत्यादौ घटस्याभावविशेषणत्वात् तद्धर्माश्रयत्वस्याभाव एवान्वयाद् घटे संख्या
न्वयोपि तस्या इति वाच्यं। सुसत्तिवैचित्र्येण तत्र भावनाविशेष्यप्रतियोगिन्येव संख्यान्वयात् तत एवानुपपन्नविशेषणा
नासंबंधेन भूतलवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितासंबंधेन भूतलनिष्ठाभावस्य घटे विशेषणतयैवान्वयानुपगमाच्चेति भावः

धात्वर्थकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्ववर्त्तमानत्वादीनामपि कर्मत्वाद्यनवरुद्धतयातत्रत्यान्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्था
१५ प्येति। तथा च तद्विशेष्यकभावनाप्रकारकत्वान्वयबोधे तदुपस्थापकपदे प्रथमाविभक्तिसमभिव्याहारो धात्वर्थसाराख्यातवाक्यं
ख्यातस्य च तत्तुल्यविशेष्यकभावनाप्रकारकत्वाद्धेतुत्वेर्य सत्वेरव्यत एव। अत एवायमेव ह्रस्वपतेःसाधुर्वेवृकारर्थोम्य विशेषणा
15 त्वेनोपस्थितस्य भावनाविशेष्यत्वेनान्वयो नानुपपन्नः। ननु तथापि चैत्रः पचतः चैत्रः पचती साधो चैत्रादि मुकपुत भावनान्व
यः। न चाख्यातप्रथमयोर्वचनसाम्यस्यापि तन्त्रत्वमिति वाच्यम् चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः साधोऽभिचाराद्दिमिवं। आख्या
तैकवचनोपस्थाप्यस्य यत्ताहेः प्रथमैकवचनातोपस्थाप्यएवान्वयाः तद्विवचनोपस्थाप्यस्य भावनाहेः द्विविद्विवचनातोपस्था
प्यैकत्वादिकवचनान्तरयोपस्थाप्येष्वीत स्फपगमाहेवमन्यत्रापि स्वत्वेकस्याकुपाहेयत्वादिति भावः। केचित्तु ह्रस्वपते चैत्रः पचतीत्य
त्र तिचैत्रः पचती साधाविकत्रह्रयबुद्धेकाख्यातार्थमुद्देश्यपतावच्छेदकाख्यापराख्यातार्थान्वयवारणाय कर्मत्वाद्यनवरुद्धेति
आख्यातोपस्थाप्यकर्मत्वाद्यविशिष्टेसर्थः। तेन पच्यते तण्डुलस्य पाकोभवती साधो पाककर्मकत्वतण्डुलकर्मकत्वादि
मतिभावनापास्वन्वयो नानुपपन्नः। न वै वंभ्रस्कदे ह्रस्वकर्मागेहानविषयत्वतात्पर्ये एगप्रयुक्ते ध्वतिः स्वाहाहायतः स्वाहाव
न्वयापत्तिः। तत्र प्रथमापदमेव चतुर्थ्यर्थस्य लक्षणिकतयात्तद्वत्तथत्वेप्याख्यातोपस्थाप्यतद्वत्त्वाभावादिति वाच्यम्।
दृष्टत्वात्। अमथ्यप्रथममतेप्यप्रतीतकारात कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादावुकर्मक्रियायां धात्वर्थे च तद्न्वयवारणाय प्रथ
मान्तपदोपस्थाप्येति। तथा च तद्विशेष्यकभावनाप्रकारकान्वयबोधे पूर्वोक्त द्वयमाकाङ्क्षायथा तु स्वीतानाघृघटार्थे
मुद्देश्यपतावच्छेदकीकृत्य घटार्थप्रकारकान्वयबोधोऽनुभवसिद्धः तत्र हनुप्रवीतानस्य विशिष्यता ह्रस्वान्वयबोधे हेतुतया १४

इष्यते चैत्रः पचतीत्यादौ चैवं न तथान्वय इति भावः इत्याहुः । ननु प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य भावनायां विशेषणत्वेनैव कुतो नान्वय इत्यत
त आह तथैवेति । विशेष्यत्वेनैवेत्यर्थः । बोधस्येति शेषः आकांक्षितत्वात् । आकांक्षायाः कार्यत्वात् । चैत्रः पचतीति । तथा चेत्या
दिना । नन्वेवं भावप्रत्ययस्थले भावनाविशेष्यविरहात्संख्यान्वयो न स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह । चैत्रेणेति । इत्याह । विति । भावनावि
शेष्यविरहात्संख्यान्वितत्वेन वेसेतनेनान्वयः । भावनाविशेष्यविरहे हेतुद्वयमाह प्रथमान्तेत्यादि । ननूपस्थितभावनाया
अनन्वयापत्तिर्दोषेणाभावातिरिक्तस्थल एव प्रथमान्तपदापेक्षा । भावस्थले तु धात्वर्थ एव भावनाविशेष्य इत्यत आह । धात्वर्थस्ये
ति । ननु अन्वयस्य तादृशाकांक्षानिवृत्तिरपि भावप्रत्ययस्थले त्वन्यतामित्यत आह भावनाया इति । चैत्रवृत्तिस्वापनिरूपिताश्रयत्वा
देव महत्त्वे भावनात्वेन तत्र धात्वर्थस्वापस्थित्यादेर्बाधादित्यर्थः । एतत्प्रख्याततः निरूपकत्वसंबन्धेनैव तत्र स्वतन्त्रान्वयसंभवा
त्तावत्कृतो । चैत्रे चैत्रनिष्ठः स्वापः गगननिष्ठा स्थितिरित्यादावाख्यातार्थविशेषणकान्वयबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वाद्धात्वर्थेन भावना
विशेष्यमित्येव न तत्त्वाय द्वैतद्वारसे नैवान्य अत एवेति । धात्वर्थे भावनायामन्वितत्वेन संख्याया अपि तत्रान्वयादित्यर्थः ।
औत्सर्गिकत्वादित्यन्वयबोधासंभवस्थल एवापवादः । औत्सर्गिकं प्रथमोपस्थितमित्यपि कश्चित् । नन्वेवं भावप्रत्ययान्ता
तिरश्चीकत्वापत्तिः चैत्रेण सुप्यते गगनेन स्थीयते इत्यादौ चैत्रनिष्ठस्वापाश्रयत्वं गगननिष्ठस्थित्याश्रयत्वमित्यादिबोध
स्याऽनुभवबाधितत्वादित्यत आह एवं चेति । यथा यथमिति । क्रमेण वर्तमानत्वमिष्टसाधनत्वं लिङ इत्यर्थः । वर्तमानत्वादीत्या
दिपदद्वयेनातीतत्वभविष्यत्त्वपरिग्रहः इष्टसाधनत्वादीत्यादिपदात्कृतिसाध्यत्वादिपरिग्रहः । नन्वेवं प्रथमान्तपदाभावात्तस्यान्वि
तत्वापत्तिरित्यत आह । तच्चेति । जानातीत्यादौ धात्वर्थेऽपि वर्तमानत्वादीनामन्वयादिष्टसाधनत्वादीनां च धात्वर्थ एव

मर्थेनान्वयादिति भावः। नन्वाख्यातार्थस्य धात्वर्थविशेष्यतानियमात्कथं तद्विशेषणत्वेन तस्यान्वय इत्यत आह तथैवेति। ए
१५ षां धात्वर्थविशेषणत्वेनैव प्रत्ययादित्यर्थः। तथा च भावनाया एव धात्वर्थविशेष्यतानियम इति भावः। तद्बोधकानां वर्त्त
15 मानुत्वादिष्टसाधनत्वादिबोधकानां। घञादीनां भावविहितघञादिना। प्रयोगसाधुत्वमात्रमिति। प्रयोगः सुंदरः पाक इ
त्यादौ पाकविशेष्यकान्वयबाधस्तत्राकांक्षात्वमात्रमित्यर्थः। मात्रपदात् सार्थकत्वव्यवच्छेदः। घञादीनामिमादिपइत
भावविहितल्युडादीनां भावविहितक्तिप्रत्ययस्यैव संग्रहः। भावविहितेत्युपादानात् करणादिविहितघञादीनां कर्मवि
हितक्तिप्रत्ययस्य च सार्थकत्वेपि न क्षतिः। न च कर्मणि क्तिप्रत्ययो सिद्धस्तस्य भावएवाद्वाऽशिष्टत्वात्। यामसाद्धि स्पष्ट राधा इति
श्रभिन्नानपद्येद्विपदस्य भावसाधनत्वेपि कर्मण्यभिहितेति मायेनऽपसत्तेन कर्मकलाभसंभवादिति वाच्यम्। इष्टाविषये यिपदद्धि
पदप्रयोगस्य दृष्टतया भावस्य कर्मण्यपि तस्य साधुत्वात्। न च तत्र एतत्प्रयोगः काप्यदृष्ट इति वाच्यम्। अग्रये स्विष्टिकृते त्वा
हेति स्विष्टिकृद्धोममन्त्रे तथाश्रुतेर्नान्नस्य कृशोऽभवेच्छाविषयकत्वे प्रयोगेस्य सार्थकत्वात् याज्ञासानाकेषां व्याख्यातत्वात्। न च तत्र स्वि
हेति निष्ठात एव पाठ इति वाच्यम्। बहुविकारान्तपाठस्यापि दृष्टत्वात् अव याज्ञजनविषयेपि कृति घृद्धक्ति पदप्रयोगाद्बोधकर्म
वाचकपदप्रभावेन क्रमभिहितेति स्यायस्य तत्रासंभवादिसलमप्रकृतेन। ननु यदि भावनाविशेष्य एव संख्यान्वयस्तदा प अतेतं
इलइत्यादौ तेङ्लादिषु कथं तदन्वयः। तत्राप्रयुक्तासंबंधेन भावनाया बाधितत्वेन भावनाविशेष्यत्वाभावादित्यत आह
भावनायाश्चेति। आश्रयत्वेन। आश्रयतासंबंधेन। कर्मणीति। कर्मप्रत्ययस्थल इत्यादिः। अन्यथा वक्ष्यमाणकर्मणा। एम
तथा वाप्रयतासंबंधेन भावनाया बाधेपि प्रकारान्तरेणाविशेष्यत्वे नयाधकमिति भावः। नेड कचिदाश्रयतासंबंधेनक १५

नोर्यन्वयः कश्चिच्च कर्मणि अन्यथाऽन्वयइत्यत्र किंतियामकमित्याह तत्त्वेति तत्र आख्यातस्य कर्तृकर्मबोधकत्वतुल्यं समाप्या
ख्यातस्य कर्तृयोग्यतया भावनान्वयबोधकत्वं कर्मणश्च यथा तदन्वयबोधकत्वमित्यर्थः। तथा चयथाख्यातेपरस्मैपदस्य न
कर्मबोधकत्वं किंतु कर्तृबोधकत्वं तथात्मनेपदस्यापि परस्मैपदस्य न कर्मणि भावनाया अन्वयबोधकत्वं किंतु कर्तृयोग्यत्वेन त
द्बोधकत्वं यथा तद्धुकर्त्तरि यक्तो साधुत्वं तथात्मनेपदस्यापि कर्तृयोग्यत्वेन भावनान्वयबोधे न स्यात्साधुत्वं यद्यात्तव एकह
न कर्तृकर्मबोधकत्वे तथात्मनेपदे कदाकर्तृयोग्यत्वेन कर्मणि चान्यथान्वयबोधकत्वमिति भावः। क्रमेण संकीर्णप्रया
जनमाह मैत्रेयान्वयात्तत्र प्रथमा स्यादिक करोभयान्वयबोधकत्वस्याप्युपपन्नत्वात् यामैत्रेणाश्रयतया भावनान्वयात्तद्वृत्ति
संख्यायास्तत्र प्रथमा स्यादित्येकाभयान्वयेव अप्यनभिधानात्तत्र तृतीया स्यादिति भावः। तण्डुलमिति। कर्तरि द्वित्वाश्रयत
या भावनान्वयबोधेपि यक्तः साधुत्वं पचतेः सामान्येन पुष्टेन कर्तरि मैत्रेते न सम्बन्धेन भावनायामन्वयबोधनात्तदर्थसंख्यापा
अपि तच्चैवान्वयात्तत्र प्रथमा स्यात्। एकहीभयान्वयबोधकत्वस्याप्युपपन्नत्वात् तण्डुले भावनाया विषयत्वेनान्वयात्तद्वृति
संख्याया अप्यनभिधानात्तत्र द्वितीया स्यादिति भावः। मैत्र इति। एकहीभयान्वयबोधस्याप्युपगमे पदेषेतरत्वेन भाव
नायाः कर्तृयोग्यतया कर्मणि चान्यथान्वयबोधनात्तदुभयवृत्तिसंख्याया अप्यभिधाने नोभयत्रैव प्रथमा स्यादिति भा
वः। आख्यातार्थभावनाविशेष्ये संख्यान्वयस्तत्र भावनापदार्थ इति वृत्तिभावनाचेति। भावनानन्वयत्वाद्विशेष्यमात्र
मपि तु व्यापारत्वविशिष्टमपीत्यर्थः। आपारत्वधर्मत्वं। अचेतनेति। अर्थः पचतीत्याहवचेतनेनेपि संख्यान्वयानुरोधादि
त्यर्थः। आश्रयत्वं प्रतियोगित्वमपीत्यपि बोध्यं। नादेकस्यानुपादेयत्वात् तेन न चैत्रो जानातीति घटेन च पतीत्यादे रपि अ

संग्रहः। केचित्तु व्यापारोपलक्षिते सस्य कालेष्टसाधनताद्यतिरिक्ता ख्याताथोंपलक्षिते सर्थ इत्याहुः। तद् मतानथा सति क
१६ र्माख्यातार्थस्य फलस्यापि भावनात्वेनाप्यिमग्रंथसंगतेः। वैयाकरणानाख्यातस्य कर्तृकर्मणोर्वाचकत्वे चैत्रादिपदाख्यातपदयोः
16 सामानाधिकरण्यामथानुपपत्तिः प्रमाणं। हृतं तं निराकरोति। विभिन्नाभ्यामिति। एकधर्मिबोधकत्वमात्रस्य सामानाधि
करण्यपदार्थत्वे कलत्रादिपदे पि घटादिपद सामानाधिकरण्यव्यवहारापत्तिरतो भिन्नाभ्यामित्युक्तं घटोस्ति नी
लमानयेति वाक्यद्वयस्थलीयनीलपदघटपदयोरपि सामानाधिकरण्यव्यवहारस्येष्टत्वात्। एतच्च सामानाधिकरण्य
पदार्थतयाभिहितं। ननु कर्त्रादिशक्तिसाधकहेतुघटकं वैयधिकरण्यमवधेयम्। तत्र स्याहन्नामिति। अत्राख्यातपदं चैत्रादिपद
योरेकाधिकरणवृत्तित्वरूपमित्यर्थः। न बाध्यते कर्तृत्वादिना ज्ञानबाध्यते कर्तृत्वादिना तादृशुपपद्यन इति यावत्। केचित्तु
असाधुत्वं यत्राख्यातेन कृतिर्बोध्यते तत्र चैत्रादिपदे नापि चेत्तदा हि कं बोध्यत इत्येवंरूपमित्याहुः। कर्मणि पुनरस्यार्थस्य
घाताद्यर्थबोधयितुं शक्यते यत इति। कथमिति। केन संबंधेन भावनाविनाविशेष्यमस्त्यर्थः। उत्तरयति विषयतयेति। इत्तरं निरा
करोति। रथ्येनेति। का गतिरिति। कथमाख्यातोपस्थितायागमनाद्यनुकूलव्यापाररूपायाभावनाया विशेष्यायामारि
सर्थः। तत्र गमनानुकूलव्यापारस्य नोहनाहे विषयाप्रसिद्धेरिति भावः। मैत्रनिष्ठेति। अत्र निष्ठत्वं तत्तीयार्थः। साचाख्या
तार्थभावनान्वयि नो विषयत्वसच्च विषयत्वसंसर्गः प्राकाकर्मणापितंडुलेतंडुलत्वरूपेण मैत्रनिष्ठपाकभावनाविष
यत्वस्य सत्वात्तत्रापि मैत्रेण पच्यत इति प्रयोगप्रसंगात्। कर्माख्यातस्थले फलवत्ताप्रतीतिरेडवाभिस्तत्वाद्वाह। राम
मैत्रनिष्ठेति। अत्रापि निष्ठत्वं तत्तीयार्थः। भावनाख्यातार्थः। ननु निष्ठत्वसंसर्गः भावनातत्तीयार्थः समानपदोपा १६

त्त्वेनाख्यातार्थभावनाविशेष्य एवं तदर्थस्याख्यातत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रसक्तिभंगापत्तेः। भावनाविषयत्वे तु भावनाविषय
कभावनाजन्यत्वमिति यावत्। अन्यथा पाकत्वरूपेणाभेदप्रकारकप्रतीतिविषयत्वेन तिष्ठत्सतिजन्यपाककर्मण्यपि तण्डुले मैत्रेणाप
च्यते इति यन्ते तण्डुल इति प्रयोगापत्तेः। फलमपि कर्माख्यातार्थः फलत्वकार्यत्वप्रतियोगितासंबन्धेनाभावादिमत्त्वमिति या
वत्। अत एव व्यापारत्वेनाभेदः। जन्यत्वं शालित्वं च संसर्गः। पचमानो ह्स्वार्थद्वयपुरितप्रद्योतनावबोधकत्वप्रसक्तेश्चात्र
नादरः। स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विध्यर्थेष्टसाधनत्वप्रकृतिभ्यां पुरितस्य धात्वर्थस्य घटो भविष्यतीत्यादिव्याख्यानार्थवत्तेमा
नाभावप्रतियोगित्वाश्रयत्वाभ्यां तु टितस्यापि तिरूपधात्वर्थस्य चान्वयानुपगमेन तदनुपपत्तेः स्वार्थविकत्वादित्यभावः। त्वे
वमाख्यातार्थभावनात्वविशिष्टविशेष्यः कार्ये तण्डुलः भावनात्वस्य प्रयत्नत्वव्यापारत्वादिरूपतया फलत्वस्यापि तथात्वादि
त्यत आह साक्षादिति। पूर्वं च साक्षाद्वृत्तस्य परंपरया इत्यर्थः। रथस्तिष्ठतीति। अत्रापि शालित्वजन्यत्वे अनुकूलत्वं संसर्गः।
फलस्य व्यापारजन्यत्वं धात्वर्थद्वारा तत्प्रयोज्यत्वं। निष्ठत्वं तृतीयार्थः। अन्वयस्तस्य धात्वर्थे गमने न तु व्यापारे। अन्यथा
यथा ग्रामगमनानुकूलनोदनादिप्रतिनिष्ठले परस्थे अनेन रथेन गम्यते ग्राम इति प्रयोगापत्तेः। अत एव प्राणिवरस्थितिह
व्यापारजन्यगमनजन्यस्य फलस्य शालीयामृ इत्यन्वयो नोक्तः। व्यापारविशेष्य इति। परंपरया व्यापाररूपाख्यातार्थभावनाविशे
ष्य इत्यर्थः। आचार्यमते तद्व्यापाराभिधानपूर्वकमन्नानन्तर्माहनव्यास्तिति। भावनाप्रयत्नः। आदिपदग्राह्यव्यापारत्वविशिष्टपरिग्रहः
संख्यामात्रं वेति। चैत्रेणापक्वं तण्डुलमाहाविस्मादिः। संबध्यते निष्ठतारूपसंबंधस्तु। वा अर्थः। संसर्गमर्यादयालभ्यः। रथेन
गम्यतइत्यादौ पुनराधेयत्वं तृतीयाविभक्तेरेवार्थः। धात्वर्थनामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। न चैत्रेणापक्वस्तण्डुल इत्यत्राधेय

१७ त्वस्य संसर्गत्वे चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यम्। तादृशान्वयबोधे तृतीयायाः सहकारित्वात्। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इ
त्यादौ द्वितीयाद्युपस्थिताधेयत्वान्वयबोधाभावेन तृतीयाप्राधेयत्वे तृतीयोपस्थाप्यत्वस्य नियामकस्यावश्यवक्तव्यत्वादिति भा
वः। फलकर्मेति संबंधः शालित्वरूपसंबंधः। तथा च वाक्यार्थः। अपि चाकात क्रियाफलयोर्व्यापारफलयोः समुच्चयः। तत्रापि जन्यत्व
स्यैवाकांक्षत्वात्। नचेति। तद्रूपि फलमपि। तथा संसर्गः। तथा च मैत्रनिष्ठपाकभावनाजन्यतण्डुल इत्यादिरन्वयबोधः स्वजन्यफलवत्त्व
स्वविषयक्रियाजन्यफलवत्त्वं वा संबंधः। ननु मैत्रनिष्ठभावनाविषयपाकवान् तण्डुल इत्यन्वयबोधः। अतो धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनान्व
यस्याव्युत्पन्नत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। ननु फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वात्धात्वर्थ एव फलमित्यत आह फलावाच्छिन्नेति विशेषेति संयो
गाद्यात्मकफलविशिष्टेत्यर्थः वैशिष्ट्यं च जन्यजनकभावः। क्रियाजन्येति। पच्यते तण्डुल इत्यादौ पाकजन्यफलशाली तण्डुलः रथेन
गम्यते ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनजन्यफलशाली ग्राम इति बोधस्यानुभवसिद्धस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः। विशेष्यतया विशेष्य
भावेति। यद्रूपविशिष्टे वृत्तिग्रहः तद्रूपविशिष्टस्यैव पदेन बोधनादिति भावः। इदमुपलक्षणम्। धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वयस्या
व्युत्पन्नत्वादितरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च धात्वर्थैकदेशस्य फलस्य कर्मणि सा
क्षादन्वयासंभवात् फलत्वेन फलालाभप्रसङ्गाच्च। विक्लित्तित्वसंयोगत्वादिरूपेण फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वादित्यपि बोध्यम्।
आत्मनेपदार्थ इति। एतावत्पर्यन्तं प्राचीनमतं विवेचितं। तद्दूषयति। इत्थं वेति। भावनायाः यत्नस्य। एतच्च पच्यते तण्डुल इत्या
दौ न तथा च तत्र पाकविषयकक्रियाजन्यफलशाली तण्डुल इति बोध इति भावः। ननु भावनैव धात्वर्थे विशेषणीभूय भासते तथा
च भावनाविषयपाकजन्यफलशाली तण्डुल इत्येवान्वयबोध इत्यत आह भावनेति। भावनाया मुख्यविशेष्यत्वाकाले इष्टसाधकत्वाघति

राम
१७

17

त्यार्थे। अन्यत्रेति। पचतीत्याहेत्यर्थः। अन्वयः अन्वयबोधनियमः। न च क्रियायाः फले भावनायां ऽभयत्रैव विशेषणमस्यान्व
यो॰। न तु क्रियावत् तद्विषयकभावनापि जन्यतासंबन्धेन फले विशेषणम् फलं च तण्डुले विशेषणमस्त्विति वाच्यम्। तादृशबो
धस्यापि तत्रानुभवसिद्धत्वादिति भावः। भावकर्मेति। चैत्रेणाय कं चैत्रेणापक्वोऽयमोदन इत्याहेत्यर्थः। सुपः। विभक्तितः। तथा च
चैत्रैवजन्मत्वसंबन्धः तण्डुलपदं च तण्डुलावयवपरं। तेन विक्लृत्तिरूपस्य फलस्य तण्डुलादिष्वपि न क्षतिः। एवमोदनः पच्यते इत्या
दावोदनादिपदमपि बोध्यम्। न चैवं तथापि यत्रावयवविक्लृत्तिरूपफले नोत्पन्नं तत्रैतद्वाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरिति वाच्यम्।
इष्टत्वादिति भावः। ननु कृतेः क्रियाविशेष्यत्वमेवेति कुमनुते॰ कथमेतदित्यत आह। सुबर्थेति। सुसमन्वयादिति वैशेषिकपक्षमित्या
देतुस्य सत्त्वादित्यर्थः। तथा च तिङर्थकृतेरेव तद्यत्वमिति भावः। नियमादिति। भावारे॰ सहकारेणेव कृतेः यकः सहकारेणेव फ
लस्य सार्वधातुकेनाभिधाने युगपत्कृतिफलयोरभिधानेच्छ्ना एवातस्माद्वेत्येतिनियमादित्यर्थः। नातिप्रसङ्ग इति चैत्रः पच्य
ते इत्यादौ कृतेः तण्डुलः पच्यते इत्यादौ फलस्य न प्रसङ्ग इत्यर्थः। प्रयोगा अयुगपत्कृतिफलबोधकाः। न चैवं कर्माख्यातेन
भावनाया अनभिधाने आख्यातार्थभावनाविशेष्यत्वस्य तदर्थे संख्यान्वयात् नियामकत्वात् तत्र किं नियामकं स्यादिति चेत् आ
ह तिङ्॰ उपस्थापितायाः कृतिभावनाया एव। कर्त्राख्यातार्थभावनाया एवास्य धर्मा इति। तथा च यथा कर्त्राख्यातार्थभावनान्वये
कर्मत्वाद्यन्वयस्तथा कर्मत्वापि उपस्थितार्थभावनायास्तदपि तिङर्थसंख्यान्वयेऽपीति भावः। एतच्च प्राचीननयानुरोधेनोक्तं
तत्राख्यातार्थभावनाविशेष्यत्वमेतदर्थसंख्यान्वये इति नियमे यत्नव्यापारत्वविशिष्टस्यैव वर्तमानत्वादेरिष्टसाधनत्वादे
नराख्यातप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपभावनात्वविशिष्टत्वरूपेण फलत्वविशिष्टस्याप्युपलक्षकं। तथा च भावनात्ववि

१८ शिष्टविशेष्येण संख्यान्वय इत्येव नियमोऽस्माय इति बोध्यमनन्येवं कर्तृकर्मणी कृतोऽपि गौरवेण स्वानां तथापि लाघवेन कृतिफलयोरेव
शक्तेः कल्पितत्वात् इत्यत आह चैचोगन्तेति । कर्तृकर्मणोर्बोधयत्वेऽपि शक्तिव्यवस्थापनाय कर्तृकर्मभेदेनोदाहरणद्वयम् । न च एकधर्मि
18 बोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यमसिद्धं तत्र चाहितोऽप्रसक्तयत्तथाभेदान्वयोपपत्तेरिस्तु समानलिङ्गकत्वरूपसामानाधिकरण्यं
प्रमाणमपि तु कर्तृकर्मशक्तिसाधकमुदाहरणद्वयमाह मित्रेति । न च समानलिङ्गकत्वं कुत्र धर्मिशक्तिसाधकमिति वाच्यम् ॥ अभेदान्व
यबोधे समानलिङ्गकत्वस्यातन्त्रत्वात् । न वा अभेदान्वयेऽपि समानवचनत्वं वा तन्त्रम् समानलिङ्गकत्वमपि न तन्त्रं वेदाः प्रमाणमित्यादौ ज्ञानस्य
सतिव्यत्ययस्तुपदार्थ इति न्यायसूत्रे चोभयोरेव व्यभिचारादिति वाच्यम् । अजहल्लिङ्गस्यापि न तन्त्रं वेदाः प्रमाणमित्यादौ ज्ञानस्य सतिक
कृयस्तुपदार्थ इति न्यायसूत्रे चोभयोरेव व्यभिचारादिति वाच्यम् । अजहल्लिङ्गेऽभेदान्वयबोधे तदुभयोरतन्त्रत्वेऽपि न हि तिरिक्तस्थले
तदुभयोरेव तन्त्रत्वादिति भावः । ननु लाघवेन कृतेः सति फलयोः शक्तौ सुसङ्गतेऽपि चैत्र ओदनं पचतीत्यत्र अभेदान्वयबोधेऽपि समानलिङ्गकत्व
स्योपयोगोऽभूद्विषयत्वात्मत आह भोक्तेति कृतिफलयोः कृतः शक्तत्वे अन्वयबोधेन स्यात् कृतेः तदुपाश्रयत्वस्य भोजनेऽपाकफल
विक्लित्तिकर्मत्वस्य बाधादिति भावः । एतदपि कर्तृकर्मसाधनायोदाहरणद्वयं कृतेः कृतौ वाच्यत्वे कृदर्थकर्त्रा रख्यात स्यात्
यत्वस्यान्वयानुपपत्तिमभिधाय तत्र कर्मार्थमाताध्यं स्वफलस्यान्वयानुपपत्तिं दर्शयति पक्तीति । सामानाधिकरण्यापादितस्यापि
धातोः भोक्तान्वयितास्याहो प्रमात्मकान्वयबोधस्य परिग्रहः । कर्तृकर्मणी कृत्ये इति । कर्त्ता ज्ञातानपूर्व्यस्याहेवत् जाहेराश्रयस्य
तियोग्याहोति । रूढलक्षणानवसमवायित्वलक्षणाश्रयत्वस्य कृतिमत्वादिरूपकर्तृत्वादिकमपेक्ष्य लघुतया तस्यैव वाच्यता
वच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । तस्य लघुत्वेऽपि तज्जातिरिक्तप्रतक्रकारकबोधे पुरस्कारसिकत्वाभावस्य सामाणिकोऽनुभवसिद्धतया शक्यताव
१८

19
पारवाचित्वं न मुख्यसकर्मकत्वं। किंतु फलवाचकत्वमेव मुख्यसकर्मकत्वं। तथा च वस्त्रसृजि प्रभृतेरपि मुख्यसकर्मकत्वापु
त्तिरत आह धात्वर्थेति। महीरुहाद्धाविति। श्येन कर्मजनितश्येनसंयोगवति महीरुहाद्धावित्यर्थः। ननु महीरुहः संसृज्यते
इत्यत्र वाधेन व्यापारानभिधाने विशेषेण संसृज्यत इत्यत्र व्यापाराभिधानमस्तु वाधाविरहादित्यत आह। संयोगत्वमात्रेति।
संयोगाश्रयत्वमात्रेत्यर्थः। न तत्र प्रत्ययस्य व्यापारवाचितेति। किंतु यथा यथा भाश्रयत्वमाश्रयस्य प्रत्ययार्थ इति भावः। न
सकर्मकत्वमिति तिन्मुख्यसकर्मकत्वमित्यर्थः। तथा च यत्र यत्र प्रयोगे न व्यापारो वोध्यते तत्र न्द्धातुरेव मुख्यसकर्मकः॥
अनुगतसकर्मकत्वानिरुक्तावपि न्हतिविरहादिति भावः। ननु तथापि संयोगरूपाद्यो घटादिना व्यापाराभिधाना
त्सकर्मकत्वं तस्य दुर्वारमत आह संयोगेति। प्रयोगेति। प्रयोगस्याधुतामात्रमिति। धातुना संयोगवोधने आकांक्षा तन्मात्र
मित्यर्थः। यत्नानानुभवेति। यत्नत्वविशिष्टाननुभवे इत्यर्थः। यत्नत्वं। प्रवृत्तित्वं। व्यापारवत्त्वस्यैव तन्मते आख्यातशक्यतावच्छे
देकत्वादिति भावः। ननु तत्राख्यातस्य यत्नलक्षणायैव तथानुभवो भविष्यतीत्यत आह फलेति। फलवतीत्याद्रेरिति। प्रयो
गप्रसंगादित्यग्रेतनेनान्वयः। ननु आश्रयाधारणानुकूलत्वस्य संसर्गत्वान्नायं दोष इत्यत आह विभागेति। न च तत्राख्या
तस्याश्रयत्वमेवार्थ इति वाच्यम्। विभागरूपफलस्यैव तन्मते धात्वर्थतया तदाश्रयत्वस्याख्यापितत्वसत्वात्। फलावच्छिन्न
व्यापारस्य धात्वर्थत्वे तु विभागानुकूलस्य दृश्यैव त्यजधात्वर्थतया तदाश्रयत्वस्याख्याता[illegible]स्य तत्राभावान्न तत्प्रसंगः। न च व्या थे३
ख्यातस्य स्पंदत्वादिरूपेणैव व्यापारे शक्तिरिति वाच्यम्। धातोर्नानार्थस्यापादशपदतया आख्यातस्यापि तत्कल्पनायां गौ
रवादिति भावः। एतद्व्यापानतः क्रियामां माद्दशं विभागाद्यनुकूलत्वं तस्यैव तन्मते धात्वर्थस्याख्यातार्थव्यापारे

९९९